

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
UNIVERSITY OF WESTERN MACEDONIA

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΜΣ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ
ΤΡΙΚΟΥΠΗ

«The Educational policy of Charilaos Trikoupis»

ΕΠΟΠΤΗΣ: κ. Κιμουρτζής Παναγιώτης

ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ: κ.κ. Μπέτσας Ιωάννης - Φούκας Βασίλειος

ΜΕΤ.ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: Κεράτση Γεωργία (Α.Μ.1041)

ΦΛΩΡΙΝΑ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Η Εκπαιδευτική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ABSTRACT.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
Κεφάλαιο 1 ^ο	9
Η πολιτική διαμόρφωση του Χ. Τρικούπη	9
Εισαγωγή.....	9
1.1 Οικογενειακή κατάσταση.....	10
1.2 Η παιδική ηλικία	11
1.3 Το Οθώνειο Πανεπιστήμιο	12
1.4 Σπουδές στο Παρίσι.....	13
1.5 Το ενδιαφέρον του λόρδου Russell για τον Τρικούπη.....	14
1.6 Η πρώτη διπλωματική επιτυχία.....	16
Κεφάλαιο 2 ^ο	19
Η Εικοσαετής παρουσία του στην πολιτική σκηνή	19
Εισαγωγή.....	19
2.1 Η πρώτη κυβέρνηση και η αρχή της δεδηλωμένης.....	20
2.2 Η συμμετοχή στην Οικουμενική Κυβέρνηση.....	21
2.3 Δεύτερη και Τρίτη Κυβέρνηση.....	23
2.4 Η κυβέρνηση του εκσυγχρονισμού	26
2.5 Η μακροβιότερη κυβέρνηση.....	28
2.6 Οι δύο τελευταίες κυβερνήσεις.....	32
Κεφάλαιο 3ο.....	34
Ο εκσυγχρονισμός στην εκπαίδευση	34
Εισαγωγή.....	34
3.1 Εκπαιδευτικές προσπάθειες της πρώτης και δεύτερης κυβέρνησης Τρικούπη	35
3.2 Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της τρίτης κυβέρνησης Τρικούπη.....	36
3.2.1 Δημιουργία νέων Διδασκαλείων	36
3.2.2 Εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου.....	37
3.3 Εκπαιδευτικά μέτρα της τέταρτης κυβέρνησης Χ. Τρικούπη (1882-1885).....	41
3.3.1 Σύσταση πλήρων δημοτικών σχολείων	41
3.3.2 Ενέργειες καταπολέμησης της βιβλιοκαπηλίας.....	42

3.3.3 Αποστολή επιθεωρητών στα δημοτικά σχολεία.....	44
3.3.4 Το διάταγμα της 11 ^{ης} Μαΐου 1884	47
3.3.5. Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της πέμπτης κυβέρνησης Χ. Τρικούπη (1886-1890).....	49
3.3.5.1. Νομοθετικές ρυθμίσεις Π. Μανέτα (1887).....	49
3.3.5.2 Πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια στη γενική εκπαίδευση από τον Γεώργιο Θεοτόκη 1889	51
3.3.6. Εκπαιδευτικά μέτρα της έκτης κυβέρνησης Χ. Τρικούπη.....	56
3.3.6.1 Νομοσχέδια Κ. Κοσσονάκου για τη δημοτική εκπαίδευση 1892	57
3.3.6.2 Η εφαρμογή του νομοσχεδίου «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου εν Κορίνθω και της καταργήσεως των υπαρχόντων Διδασκαλείων».....	58
3.3.7 «Περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και καταργήσεως του ταμείου της δημοτικής εκπαιδεύσεως» (Νόμος ΒΠΕ΄/1892).....	60
3.3.7.1 Λόγοι επιβολής 4ετούς δημοτικής εκπαίδευσης.....	61
3.3.7.2 Αντιμετώπιση του θέματος της άνισης γεωγραφικής κατανομής των σχολείων.....	62
3.3.8 Ο θεσμός του υποδιδασκαλείου	65
3.3.9 Μέτρα για τη μέση εκπαίδευση	67
3.3.10 Εκπαιδευτικά μέτρα της τελευταίας κυβέρνησης Χ. Τρικούπη	70
Κεφάλαιο 4 ^ο	74
Οι Υπουργοί Παιδείας των κυβερνήσεων Τρικούπη	74
Εισαγωγή.....	74
4.1 Δημήτριος Ράλλης.....	74
4.2 Νικόλαος Μαυροκορδάτος	77
4.3 Κωνσταντίνος Λομβάρδος.....	78
4.4 Δημήτριος Βουλπιώτης.....	80
4.5 Παναγιώτης Μανέτας.....	81
4.6 Γεώργιος Θεοτόκης	82
4.7 Θάνος Ρούφος – Κανακάρης.....	86
4.8 Κωνσταντίνος Κοσσονάκος	86
4.9. Δημήτριος Μ. Καλλιφρονάς	88
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	89
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ.....	92
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	95

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της εργασίας είναι να εξετάσει το εκσυγχρονιστικό έργο του μεγάλου αυτού πολιτικού και να επικεντρωθεί στην πολιτική που άσκησε στον τομέα της εκπαίδευσης.

Ένας από τους λόγους για τον οποίο επέλεξα να ασχοληθώ με αυτό το θέμα, είναι η συμπλήρωση 120 χρόνων από το θάνατο του Χαρίλαου Τρικούπη, ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες πολιτικούς του 19^{ου} αιώνα. Ο Χ. Τρικούπης υπήρξε ο θεμελιωτής του ελληνικού κοινοβουλευτισμού, ο πρωθυπουργός του εκσυγχρονισμού και ο πατέρας των ελληνικών σιδηροδρόμων. Δεν δίστασε με το άρθρο του «Τις πταίει;» να στραφεί κατά των πολιτικών αυθαιρεσιών και να συγκρουστεί με τον θρόνο όταν δεν λάμβανε υπόψη την «αρχή της δεδηλωμένης» και διόριζε κυβερνήσεις μειοψηφίας. Με το άρθρο αυτό σηματοδοτείται ουσιαστικά η εφαρμογή της «αρχής της δεδηλωμένης» στην Ελλάδα. Η εργασία θα προσπαθήσει να αναδείξει την προσωπικότητα του μεγάλου αυτού πολιτικού και να εξετάσει την παρουσία του στην πολιτική σκηνή. Ακόμη θα αναδείξει το εκσυγχρονιστικό του έργο που αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο του ελληνικού κράτους στην προσπάθειά του να επιτύχει την σύγκλιση της Ελλάδας με την Ευρώπη.

Ένας άλλος λόγος είναι η επιθυμία μου να ασχοληθώ με την Ιστορία της Εκπαίδευσης και να μελετήσω τις προσπάθειες αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος και το εκσυγχρονιστικό πνεύμα που προσπάθησε να επιφέρει ο Χ. Τρικούπης με το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα. Όλες οι προσπάθειές του απέβλεπαν στο να καταστήσει την Ελλάδα ένα σύγχρονο κράτος, αντάξιο των ευρωπαϊκών. Γι' αυτό ασχολήθηκε με όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι η εκπαίδευση αποτελεί πάντοτε σημαντική προτεραιότητα για τις κυβερνήσεις και πολύ περισσότερο για τον Χαρίλαο Τρικούπη που κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να αναμορφώσει το ελληνικό κράτος γενικά, την εκπαίδευση ειδικότερα.

Ασχολήθηκε με την αναδιαμόρφωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς ήθελε να διορθώσει τα μακροχρόνια προβλήματα της. Ουσιαστικώς προσπάθησε να ανταποκριθεί στην γενικότερη γνώμη που διατυπωνόταν ότι η κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης ήταν προβληματική. Είναι σημαντικό επομένως να εξετάσουμε την κατάσταση του εκπαιδευτικού

συστήματος την εποχή εκείνη και να αναδείξουμε την προσπάθεια των Υπουργών Παιδείας για τη βελτίωσή του. Όμως και στις άλλες δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης έγινε προσπάθεια για αλλαγές και εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις. Για τα πρόσωπα που συνεργάστηκαν με τον Χ. Τρικούπη και ηγήθηκαν στο Υπουργείο Παιδείας είναι σημαντικό να δούμε τις ιδεολογικές τους καταβολές και τις πολιτικές απόψεις τους για την εκπαίδευση.

Η εργασία ευελπιστεί να αποτελέσει ένα ταξίδι εμπάθυνας στην πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής και να αναδείξει την εκπαίδευση ως μέρος των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αρχή της δεδηλωμένης, εκπαιδευτική πολιτική, εκσυγχρονιστικό έργο, υπουργοί Παιδείας, πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

ABSTRACT

The purpose of the paper is to examine the modernizing work of this great politician and to focus on the policy he exercised in the field of education.

One of the reasons why I chose to deal with this issue is the completion of 120 years since the death of Charilaos Trikoupis, one of the most important Greek politicians of the 19th century. H. Trikoupis was the founder of Greek parliamentarianism, the prime minister of modernization and the father of Greek railways. He didn't hesitate with his article "Is it her fault?" to turn against political tyranny and clash with the throne when it disregarded the "declared principle" and appointed minority governments. With this article, the application of the "declared principle" in Greece is essentially signaled. The paper will try to highlight the personality of this great politician and examine his presence in the political arena. He will also highlight his modernizing work which was the cornerstone of the Greek state in its attempt to achieve the convergence of Greece with Europe.

Another reason is my desire to deal with the History of Education and study the efforts to reform the educational system and the modernizing spirit that H. Trikoupis tried to bring about with his educational program. All his efforts were aimed at making Greece a modern state, worthy of the European ones. That is why he was involved in all areas of public life. After all, it is known that education is always an important priority for governments and much more so for Charilaos Trikoupis who made every possible effort to reform the Greek state in general, education in particular.

He engaged in the restructuring of primary education, as he wanted to correct its long-standing problems. Essentially, he tried to respond to the general opinion that the state of primary education was problematic. It is therefore important to examine the state of the education system at that time and highlight the efforts of the Ministers of Education to improve it. But also in the other two levels of education, an effort was made for changes and modernizing interventions. For the persons who collaborated with X. Trikoupis and led the Ministry of Education, it is important to see their ideological origins and their political views on education.

The work is hoped to be a journey into the political atmosphere of the time and to highlight education as part of political, economic and social developments.

KEY WORDS: declared principle, educational policy, modernizing work, ministers of education, primary education.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μορφή του Χ. Τρικούπη κυριαρχεί την παραγμένη εικοσαετία (1875-1895), μια περίοδο που περιλαμβάνει σημαντικές εξελίξεις στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Σ' αυτή την περίοδο συνέβησαν βαθιές θεσμικές μεταρρυθμίσεις που κυριαρχούν στην πολιτική ζωή ως τις μέρες μας, όπως η αρχή της δεδηλωμένης. Έγιναν επίσης σημαντικές προσπάθειες εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης, του στρατού, της οικονομίας, εκδηλώθηκαν πολιτικές έριδες, ακολούθησε η πολιτική δίωξη του Τρικούπη και έγιναν αξιόλογα δημόσια έργα που αναμόρφωσαν την Ελλάδα. Ακόμη, επιβλήθηκαν δυσβάσταχτοι φόροι, συνάφθηκαν μεγάλα δάνεια που οδήγησαν το ελληνικό κράτος στη χρεοκοπία, όπως παραδέχτηκε ο Τρικούπης στη Βουλή με το γνωστό «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν». Ωστόσο, είχαμε αξιοσημείωτες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις στο χώρο της εκπαίδευσης, σε όλες τις βαθμίδες, που στόχευαν να αντιμετωπίσουν την υπάρχουσα κατάσταση και να καταστήσουν την Ελλάδα αντάξια των ευρωπαϊκών χωρών. Έτσι, επιλέγοντας τη συγκεκριμένη περίοδο αποφάσισα με την παρούσα εργασία να επικεντρωθώ στην εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων Τρικούπη με αναφορά στο έργο των υπουργών Ε.Δ.Ε. που συμμετείχαν σ' αυτές.

Πιο αναλυτικά, η δομή του πονήματος αυτού ξεκινά με μια αναφορά στην ζωή του Τρικούπη από τη γέννησή του, την παιδική του ηλικία και την οικογένειά του. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται επιπλέον αναφορά στις σπουδές του στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο και στο Παρίσι, στη γνωριμία του με τον λόρδο Russell, στη θητεία του στο διπλωματικό σώμα και στην πρώτη μεγάλη του διπλωματική επιτυχία με την παραχώρηση των Επτανήσων στην Ελλάδα.

Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει την 20ετή παρουσία του Τρικούπη στην πολιτική σκηνή. Με τη συμμετοχή του στην πολιτική για πρώτη φορά το 1865 ως εκλεγμένος βουλευτής Μεσολογγίου, θα συμμετάσχει σε δεκατρείς εκλογικές αναμετρήσεις και θα διατελέσει επτά φορές πρωθυπουργός. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μνεία στην πρώτη του κυβέρνηση, στην εμπλοκή του στην Οικουμενική Κυβέρνηση, στις βραχύβιες δεύτερη και τρίτη κυβερνήσεις του και στα σημαντικά έργα που ξεκίνησε κατά την τρίτη θητεία του. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η τέταρτη κυβέρνηση του εκσυγχρονισμού του, η μακροβιότερη πέμπτη

κυβέρνηση όπου συνεχίζει το μεταρρυθμιστικό του έργο από εκεί που σταμάτησε και κλείνει το κεφάλαιο με τις δύο τελευταίες κυβερνήσεις στις οποίες επικεντρώνεται στα οικονομικά του κράτους προχωρώντας σε περικοπές και υψηλό δανεισμό, με αποτέλεσμα το κράτος να οδηγηθεί στη χρεοκοπία.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στον εκσυγχρονισμό στην εκπαίδευση. Ειδικότερα, παρουσιάζεται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των κυβερνήσεων Τρικούπη που προκάλεσε αλλαγές στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Στις δύο πρώτες κυβερνήσεις δεν έχουμε σημαντικό εκπαιδευτικό έργο. Στην τρίτη θητεία δημιουργήθηκαν νέα Διδασκαλεία και εισάγεται νέα μέθοδος διδασκαλίας στα σχολεία, η συνδιδασκτική που αντικατέστησε την αλληλοδιδασκτική. Ακόμη, συστάθηκαν πλήρη δημοτικά σχολεία, καταπολεμήθηκε η βιβλιοκαπηλία και απεστάλησαν επιθεωρητές στα δημοτικά σχολεία της χώρας για να συλλέξουν στοιχεία για την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης, όπως γίνεται αναφορά στην τέταρτη θητεία Τρικούπη. Την περίοδο αυτή επίσης εκδόθηκε το διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου 1884 που καθόριζε με λεπτομέρειες τα σχετικά με τη μέση εκπαίδευση. Στην πέμπτη κυβέρνηση ιδρύθηκε το Βαρβάκειο Λύκειο και το Ταμείο Δημοτικής Εκπαίδευσης και έγινε μια ολοκληρωμένη προσπάθεια μεταρρύθμισης στη γενική εκπαίδευση. Στην έκτη κατά σειρά κυβέρνησή του ιδρύθηκαν υποδιδασκαλεία και κατατέθηκαν δεκατρία νομοσχέδια στη Βουλή και για τις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Τέλος, στην τελευταία έβδομη κυβέρνηση Τρικούπη καταρτίστηκαν προγράμματα για όλους τους τύπους των δημοτικών σχολείων, όμως περισσότερο έγιναν προσπάθειες για τη δεύτερη και τρίτη βαθμίδα της εκπαίδευσης.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο περιλαμβάνει όλους τους υπουργούς Ε.Δ.Ε. των κυβερνήσεων Τρικούπη, σημαντικά στοιχεία από την ζωή τους και το έργο που πραγματοποίησαν κατά τη διάρκεια της θητείας τους στο υπουργείο.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, τη βιβλιογραφία και το παράρτημα εικόνων.

Τέλος, επιθυμώ να ευχαριστήσω τον ελλογιμώτατο Καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου κ. Κιμουρτζή Παναγιώτη για τη συμβολή του στην ολοκλήρωση

της εργασίας αυτής και για την εμπιστοσύνη του στο πρόσωπό μου. Επίσης, να ευχαριστήσω και τα μέλη της αξιολογικής επιτροπής, τον κ. Μπέτσα Ιωάννη και τον κ. Φούκα Βασίλειο.

Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω τους οικείους μου και κυρίως τον γιο μου, οι οποίοι μου συμπαραστάθηκαν με όλες τους τις δυνάμεις, ώστε να κατορθώσω να ολοκληρώσω τη μεταπτυχιακή αυτή εργασία.

Κεφάλαιο 1^ο

Η πολιτική διαμόρφωση του Χ. Τρικούπη

Εισαγωγή

Ο Χ. Τρικούπης (Ναύπλιο, 11 Ιουλίου 1832 – Κάννες, 30 Μαρτίου 1896) θεωρείται ένας από τους πιο σημαντικούς πολιτικούς της νεότερης Ελλάδας, ο σημαντικότερος του 19^{ου} αιώνα.¹ Τη χρονιά της γέννησής του, η Ελλάδα απέκτησε την ανεξαρτησία της και οι Μεγάλες Δυνάμεις όρισαν τον Όθωνα ως βασιλιά της. Τότε η εδαφική έκτασή της έφθανε μόλις μέχρι τη Στερεά Ελλάδα και δεν περιλάμβανε ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού, γεγονός που δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες του λαού της.² Ο Χαρίλαος, ήταν το τέταρτο παιδί του Σπ. Τρικούπη και της Αικατερίνης Μαυροκορδάτου, αδελφής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, με τον οποίο ήταν φίλοι, συναγωνιστές και ακολούθησαν κοινή πορεία στο μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής τους ζωής, οπότε χωρίς υπερβολή μεγάλωσε σε ένα περιβάλλον όπου γραφόταν η ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Η μητέρα του του έδωσε το όνομα Χαρίλαος συμβολικά, για να εκφράσει τη χαρά του λαού για την επικείμενη άφιξη του βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας και την αναμενόμενη πολιτική σταθερότητα.³ Βαπτίστηκε από τον ναύαρχο Α. Μιαούλη, με ιερέα ίσως τον επίσκοπο Βρεσθένης.⁴ Μια βδομάδα μετά τη γέννησή του, ο Βαυαρός υπουργός Εξωτερικών, βαρώνος von Giese, έστειλε επιστολή στον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών, δηλαδή στον Σπ. Τρικούπη αναφέροντας ότι η Εθνική Συνέλευση, κατά τις συνεδριάσεις της, δεν θα έπρεπε να ψηφίσει Σύνταγμα πριν από την άφιξη του Όθωνα.⁵

¹ Λίντια Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»*, Αθήνα, Πόλις, 2016, σ. 26.

² Στο ίδιο, σ.39-40.

³ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 9B, σ.184.

⁴ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 66.

⁵ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 67. Βέβαια, πρέπει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με το Σύνταγμα της Τροιζήνας, το οποίο είχε ψηφίσει η Εθνική Συνέλευση μετά την εκλογή του Καποδίστρια ως «Κυβερνήτη της Ελλάδος», καθιέρωνε ένα πολίτευμα που έμοιαζε με το προεδρικό των Ηνωμένων Πολιτειών. Τώρα, το Σύνταγμα έπρεπε να αλλάξει με την εκλογή του Όθωνα και το πολίτευμα να μετατραπεί σε συνταγματική μοναρχία, ώστε η εκλογή του βασιλιά να μην αντίκειται στον θεμελιώδη νόμο της χώρας. Η Συνέλευση αναγκαστικά αποδέχτηκε τη μικρή αυτή αναβολή, πιστεύοντας ότι όντως θα ήταν μια απλή αναβολή και δείχνοντας πως δεν προχωρούν σε βεβιασμένες ενέργειες. Όμως οι Έλληνες δεν διανοούνταν ότι θα αποκτούσαν μεν βασιλιά, αλλά θα έμεναν χωρίς Σύνταγμα. Ωστόσο,

1.1 Οικογενειακή κατάσταση

Ο πατέρας του Χ. Τρικούπη, ο Σπ. Τρικούπης, γεννήθηκε στο Μεσολόγγι το 1788 και πέθανε στην Αθήνα το 1873. Ήταν λόγιος και πολιτικός, ο πρώτος πρωθυπουργός της ελεύθερης Ελλάδας, διπλωμάτης, ποιητής και ιστοριογράφος του Αγώνα.⁶ Η οικογένεια Τρικούπη θεωρούνταν από τις σημαντικότερες και πλούσιες του Μεσολογγίου. Γόνοι προυχόντων, είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση όλων των Μεσολογγιτών.⁷ Ο Σπυρίδωνας φοίτησε στην περίφημη σχολή Παλαμάδων και έπειτα υπηρέτησε ως γραμματέας στο αγγλικό προξενείο της Πάτρας. Εκεί γνώρισε και εντυπωσίασε τον Άγγλο φιλέλληνα Frederick North, αργότερα λόρδο Guilford και ιδρυτή της Ιονίου Ακαδημίας. Υπό την προστασία του και αφού τον ακολούθησε στο Λονδίνο, όχι μόνο γνώρισε έναν καινούριο κόσμο, αλλά απέκτησε και περαιτέρω πανεπιστημιακή μόρφωση.⁸ Το 1822 επιστρέφει στο Μεσολόγγι και τάσσεται στο πλευρό του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Από τότε διέθεσε τις υπηρεσίες του στον Αγώνα, στον πολιτικό και διπλωματικό τομέα. Ανέλαβε διάφορες αποστολές, ενώ από το 1824, που άρχισε να εκλέγεται βουλευτής, εκπροσωπούσε το Μεσολόγγι στο Βουλευτικό Σώμα της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας.

Η μητέρα του Χ. Τρικούπη, Αικατερίνη Μαυροκορδάτου, ήταν αδελφή του Α. Μαυροκορδάτου. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1800 και πέθανε στην Αίγινα το 1871. Γνώριζε πολύ καλά τη γαλλική γλώσσα, λίγο την ιταλική και αργότερα, έμαθε αγγλικά, για να μην θεωρείται κατώτερη από τον λόγιο σύζυγό της Σπ. Τρικούπη, αφού δεν είχε λάβει συστηματική εκπαίδευση όπως εκείνος.⁹ Η Αικατερίνη για το συνοικέσιο αυτό δεν ρωτήθηκε καν, όμως η σχέση εξελίχθηκε σε μεγάλο έρωτα και έζησαν μαζί ευτυχισμένοι μέχρι το θάνατό της.

ο Όθωνας βασίλευσε απολυταρχικά μέχρι το 1843 και το Σύνταγμα ψηφίστηκε μετά από μια δεκαετία.

⁶ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 9B, σ.182.

⁷ Λ. Τρίχα, ό.π., σ .51.

⁸ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 58-59.

⁹ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 60-61.

1.2 Η παιδική ηλικία

Στις αρχές Δεκεμβρίου 1833 η οικογένεια Τρικούπη φεύγει για το Λονδίνο και εγκαθίσταται εκεί, όταν ο Σπ. Τρικούπης ήρθε σε ρήξη με την Αντιβασιλεία, η οποία τον έστειλε πρεσβευτή εκεί σε τιμητική εξορία.¹⁰ Όταν μεγαλώσει λίγο ο Χ. Τρικούπης, θα διδαχθεί τα πρώτα γράμματα από την οικογένειά του, ενώ παράλληλα θα αρχίσει να μαθαίνει την αγγλική γλώσσα.¹¹

Το 1843 η οικογένεια Τρικούπη επιστρέφει από το Λονδίνο, όταν καταργούνται οι πρεσβείες και εγκαθίσταται στην Αθήνα. Η κατάσταση τότε στην Ελλάδα ήταν τεταμένη, καθώς είναι παραμονές της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου που στόχο είχε να εξαναγκάσει τον βασιλιά Όθωνα να παραχωρήσει Σύνταγμα στον ελληνικό λαό. Το βράδυ εκείνο, ο Χ. Τρικούπης παρακολουθούσε από κοντά την αναστάτωση στην Αθήνα και σύμφωνα με το πιστοποιητικό του Φρουραρχείου Αθηνών επιβεβαιώνεται εγγράφως η παρουσία και η συμμετοχή του στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου υπέρ του Συντάγματος.¹² Ένα παιδί έντεκα ετών δύσκολα θα συμμετείχε σε ένα τέτοιο γεγονός χωρίς την παρουσία κάποιου ενήλικα μαζί του.

Ο νεαρός Χαρίλαος Τρικούπης τη χρονιά εκείνη είχε εγγραφεί στο Γυμνάσιο Αθηνών, γνωστό ως «του Γενναδίου». Θεωρούνταν το καλύτερο από όλα της χώρας, με διευθυντή και διδάσκοντα τον δάσκαλο του γένους Γεώργιο Γεννάδιο.¹³ Το Γυμνάσιο προσανατολιζόταν στη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Προγυμναστής του υπήρξε ο λόγιος Γρηγόριος Παπαδόπουλος που ήρθε στο Γυμνάσιο Αθηνών για να διδάξει ιστορία.¹⁴ Ο Παπαδόπουλος δίδαξε τον μικρό Χαρίλαο για δύο χρόνια, έως το 1845 και ο ίδιος όντας πλέον άντρας τον αναφέρει ως σπουδαίο δάσκαλο. Άλλος καθηγητής του ήταν ο ιστοριογράφος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, που αντικατέστησε τον Γρ. Παπαδόπουλο στο Γυμνάσιο Αθηνών το 1845. Το Γυμνάσιο προετοίμαζε τους μαθητές που

¹⁰ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 9B, σ. 183.

¹¹ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 70.

¹² *Πιστοποιητικό Φρουραρχείου*, Αθήνα, 12 Σεπτεμβρίου 1843.

¹³ Ξ. Αναστασιάδης, *Γεώργιος Γεννάδιος, Βιογραφικόν δοκίμιον. Απόσπασμα εκ του Ελληνικού Ημερολογίου του εν Λονδίνω εκδοθέντος υπό Σωκράτους Α. Παρασυράκη*, Βιβλιοπωλείο David Nutt, Λονδίνο 1901, σ. 49,52,57,66 και 67.

¹⁴ Γ. Τσοκόπουλος, *Χαρίλαος Τρικούπης, Βιογραφία*, Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Γ. Φέξη, Αθήνα 1896, σ. 25.

σκόπευαν να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο μέσα από την τελειοποίηση των γνώσεων τους, κυρίως στην αρχαία κλασική φιλολογία.¹⁵

Ο Χαρίλαος Τρικούπης ήταν από τους νεότερους μαθητές της τάξης του. Οι περισσότεροι ήταν μεγαλύτεροί του και προέρχονταν από οικογένειες με οικονομική άνεση. Ανάμεσα στους συμμαθητές του ήταν και κάποιοι που στο μέλλον αναδείχτηκαν για την επιστημονική και την πολιτική τους δράση, όπως ο Κ. Κωνσταντόπουλος, ο Θ. Αρεταίος, ο Αχ. Γεωργαντάς και οι Στ. Κολιάτσος και Περ. Πετράκης.¹⁶

Ως μαθητής, εκτός από τα θεωρητικά μαθήματα, έχει ιδιαίτερη επίδοση στα μαθηματικά, γεγονός το οποίο θα τον βοηθήσει στη συνέχεια στην κατανόηση των οικονομικών ζητημάτων. Μια πρώτη ενασχόληση με τα κοινά, αλλά και με την κλασική παιδεία, αποτελεί η έκθεσή του με θέμα «Το σύστημα της πολιτείας κατά Θουκυδίδη» που εντυπωσίασε τους καθηγητές του κατά τη διάρκεια των απολυτηρίων εξετάσεων το καλοκαίρι του 1848.¹⁷

1.3 Το Οθώνειο Πανεπιστήμιο

Τον Οκτώβριο του 1848, σε ηλικία δεκαέξι ετών, εγγράφεται στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι ο νεότερος όλων των συμφοιτητών του. Τότε το πανεπιστήμιο αντιμετωπίζει μια σειρά από δυσκολίες,¹⁸ όπως έλλειψη βιβλίων, διδασκαλία μαθημάτων σε συνέχειες σε περισσότερα εξάμηνα με αποτέλεσμα την παράταση του χρόνου σπουδών και την απαραίτητη προσκόμιση «πιστοποιητικών ακρόασεως» για να συμμετάσχουν οι φοιτητές στις εξετάσεις.¹⁹

Ο Τρικούπης θα φοιτήσει εκεί, παρά τις δυσκολίες, για τρία σχεδόν εξάμηνα, αλλά δεν θα πάρει το πτυχίο του οδηγούμενος να διακόψει τις σπουδές του στις αρχές του 1850 και να εγγραφεί στη Νομική Σχολή των Παρισίων. Οι λόγοι που τον οδήγησαν στη μετεγγραφή αυτή, δεν ήταν ούτε η δυσκολία των διπλωματικών εξετάσεων ούτε η επιλογή ενός

¹⁵ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 83-85.

¹⁶ *Μητρώον των Φοιτητών του εν Αθήναις Βασιλικού Πανεπιστημίου Όθωνος (1837-1890)*, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών – Μουσείο Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

¹⁷ Γ. Τσοκόπουλος, ό.π., σ. 26.

¹⁸ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 88.

¹⁹ Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2004, σ. 202-204, 212-216.

καλύτερου Πανεπιστημίου, αλλά η εμπλοκή της Ελλάδας στην υπόθεση Πατσίφικο,²⁰ όσο παραδοξο κι αν θεωρείται αυτό.

Τη χρονιά εκείνη που εγγράφηκε (1848) παρατηρείται μια σχετική στροφή των φοιτητών στην πολιτική. Ενδιαφέρονται για τα πολιτικά πράγματα και ορισμένοι παίρνουν μέρος στις κομματικές αντιπαραθέσεις. Περισσότερο δείχνουν ενδιαφέρον για τα εθνικά ζητήματα, τη Μεγάλη Ιδέα. Τότε ο Χ. Τρικούπης έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με την πολιτική. Αν και ο πατέρας του τον συμβούλευε και κατέβαλε κάθε προσπάθεια να τον πείσει να μην ασχοληθεί με την πολιτική, παρόλα αυτά εκείνος συμμετείχε και σε πολιτικές διαδηλώσεις και για πολιτικά θέματα μίλησε σε φοιτητικές συγκεντρώσεις.²¹

1.4 Σπουδές στο Παρίσι

Το 1850, όπως αναφέρθηκε, πραγματοποιεί την εγγραφή του στη Νομική Σχολή των Παρισίων, όπου θα φοιτήσει μέχρι το 1853. Οι βασικές σπουδές είχαν διάρκεια τρία χρόνια, με βαθμίδες που αντιπροσωπεύουν τρία διπλώματα (Bachelier, Licence και διδακτορικό). Ο ίδιος αποκτά το πρώτο πτυχίο «Bachelier en droit» το 1851, το 1852 το δεύτερο πτυχίο, τη Licence, υποστηρίζοντας δημοσίως τη διπλωματική του διατριβή με θέμα «Περί γάμου και ειδικώτερον περί προικός». Το διδακτορικό του δεν θα το πάρει, καθώς διακόπτει τις σπουδές του το 1853, δεν συνεχίζει για να δώσει τις τελευταίες εξετάσεις και δεν συγγράφει τη διδακτορική του διατριβή.²² Εγκαταλείπει το Παρίσι για το Λονδίνο την άνοιξη του 1854. Οι λόγοι γι' αυτή του την ενέργεια παραμένουν άγνωστοι. Ίσως οδηγήθηκε

²⁰ Πατσίφικο: εβραίος βρετανός υπήκοος, στο σπίτι του οποίου προκλήθηκαν ζημιές από ομάδες φανατικών που εξαγριώθηκαν εξαιτίας της απαγόρευσης του εθίμου του καψίματος του Ιούδα για λόγους αβρότητας, επειδή στην Αθήνα βρισκόταν τότε, το Πάσχα του 1847, ένας από τους εβραίους τραπεζίτες Rothchild. Οι ζημιές ήταν μικρής έκτασης, όμως ο Πατσίφικο ζήτησε πολύ μεγάλη αποζημίωση από το ελληνικό κράτος που δεν ήταν διατεθειμένο να καταβάλει. Η Αγγλία δυσαρεστήθηκε και θέλοντας να τον υπερασπιστεί, άρχισε να πιέζει τον Όθωνα. Έστειλε στόλο στον Πειραιά και προχώρησε σε ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας. Η Ελλάδα ζήτησε τη βοήθεια των άλλων δύο Δυνάμεων, της Γαλλίας και της Ρωσίας, ενώ ο Όθωνας στέλνει πρεσβευτές στο Παρίσι και στην Πετρούπολη ζητώντας υποστήριξη. Στο Παρίσι απεστάλη ο Σπ. Τρικούπης και στη Ρωσία ο Κ. Ζωγράφος. Έπειτα από συνεχή διαβήματα των δύο Δυνάμεων και των δύο πρεσβευτών ανέλαβαν να μεσολαβήσουν στην Αγγλία και να υπερασπισθούν την Ελλάδα. Τελικά, φάνηκε το άδικο της βρετανικής κυβέρνησης, αφού στον Πατσίφικο επιδικάστηκε αποζημίωση μικρότερη από το 1% του ποσού που είχε ζητήσει αρχικά. Ο Σπ. Τρικούπης τότε, στις 17/29 Ιανουαρίου 1850, φεύγει για τη γαλλική πρωτεύουσα μαζί με όλη του την οικογένεια.

²¹ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 95.

²² Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 108-110.

σ' αυτή την πράξη λόγω της πίεσης από τον πατέρα του να επιδιώξει διορισμό στο διπλωματικό σώμα ή μπορεί να τον πίεζε το δικτατορικό πολίτευμα του Ναπολέοντα Γ' ή ίσως βρήκε αρκετά ενδιαφέρουσα αυτή τη δουλειά θεωρώντας πάντοτε τον εαυτό του μέλλοντα διπλωμάτη. Πολλά ερωτήματα έχουν διατυπωθεί πάνω σ' αυτό το θέμα, τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οδηγήθηκε σ' αυτήν την πράξη είτε κάτω από πίεση είτε με δική του βούληση²³ και διορίζεται άμισθος ακόλουθος της πρεσβείας στο Λονδίνο, αν και επιθυμούσε να καταλάβει την κενή θέση του γραμματέα της πρεσβείας. Τελικά, τον Μάρτιο του 1855, διορίζεται έμμισθος γραμματέας, ύστερα από μεσολάβηση του Α. Μαυροκορδάτου, που ήταν τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας. Δύο μήνες μετά έμεινε μόνος υπεύθυνος της πρεσβείας, όπου ανέλαβε ως επιτετραμμένος, καθώς ο πατέρας του, Σπ. Τρικούπης ζητάει άδεια και αναχωρεί για τη Γαλλία με την Αικατερίνη και τη Σοφία, αφήνοντάς τον στη θέση του.²⁴

1.5 Το ενδιαφέρον του λόρδου Russell για τον Τρικούπη

Ο Χ. Τρικούπης, δύο μήνες αφότου ανέλαβε τα καθήκοντά του και σε ηλικία μόλις είκοσι τριών ετών, παρουσιάζεται επίσημα στον βρετανό υπουργό Εξωτερικών, λόρδο Clarendon, παρακολουθεί τις συνεδριάσεις της Βουλής, μεταφέρει τα αιτήματα των Ελλήνων εμπόρων στον Μαυροκορδάτο, συνάπτει φιλικές σχέσεις με σημαίνοντα πολιτικά πρόσωπα της εποχής, όπως ο λόρδος Palmerston και ο λόρδος Russell. Μάλιστα, ο τελευταίος τον παίρνει υπό την προστασία του και αποκαλείται πλέον «ο Βενιαμίν του λόρδου Russell».²⁵

Στα επόμενα χρόνια δεν είχε ειδικότερα καθήκοντα στην πρεσβεία στο Λονδίνο, που να του επιτρέπουν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών. Συγχρόνως, καθώς ο πατέρας του υπέφερε από αρθρίτιδα και δυσκολευόταν όλο και περισσότερο να γράψει, ανέλαβε εκείνος τη διεκπεραίωση όλης της αλληλογραφίας του, τόσο της επίσημης όσο και της ιδιωτικής, και τον συνοδεύει στις επισκέψεις του στο βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών.

²³ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 111-112.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 112-113.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 113 και 115.

Παρά τα περιορισμένα επαγγελματικά του καθήκοντα, τα χρόνια της ζωής του στο Λονδίνο υπήρξαν πολύ καθοριστικά. Συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της πολιτικής του προσωπικότητας, αφού έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Εκεί θα δει στην πράξη τον τρόπο με τον οποίο ασκείται ο κοινοβουλευτικός έλεγχος, πώς εφαρμόζεται η αρχή της δεδηλωμένης. Θα ακούσει εξέχοντες πολιτικούς να εκφωνούν λόγους στο βρετανικό Κοινοβούλιο, όταν συνόδευε τον πατέρα του, θα δείξει ιδιαίτερο θαυμασμό στον δικομματισμό, ενώ αργότερα θα χρησιμοποιήσει την αρθρογραφία για την διάδοση των ιδεών του, μιας και έχει συνειδητοποιήσει τη δύναμη του Τύπου.²⁶

Εκμεταλλευόμενος τις φιλικές σχέσεις που είχε με τον λόρδο Palmerston και κάποια δημοσιεύματα του αγγλικού τύπου, προσπάθησε να φέρει στο προσκήνιο την παραχώρηση των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα, ιδέα που είχε καλλιεργήσει από πριν και ο πατέρας του συζητώντας με Άγγλους πολιτικούς. Ο Χ. Τρικούπης είχε αντιληφθεί την ανάγκη επέκτασης των ελληνικών ορίων, αλλά συγχρόνως γνώριζε και την άρνηση της Τουρκίας να παραχωρήσει εδάφη της, έτσι πρότεινε ως εναλλακτική λύση να δοθούν τα Επτάνησα στην Ελλάδα.

Υπερνικώντας τους πρώτους δισταγμούς του λόρδου Palmerston, κυρίως ως προς την Κέρκυρα, καθώς από την μια η Αγγλία δεν ήθελε να διακινδυνεύσει να αλωθεί το φρούριό της από μια άλλη Μεγάλη Δύναμη και από την άλλη το ότι το νησί βρισκόταν πολύ κοντά στα απέναντι τουρκικά εδάφη, έπειτα από ένα μήνα συζητήσεων, κάμπτοντας τους φόβους του, πέτυχε να θεωρηθούν τα Επτάνησα το δώρο που θα φέρει στην Ελλάδα ο νέος βασιλιάς της. Αυτή ήταν η πρώτη επιτυχία στο θέμα των Ιονίων Νήσων.

Ο Χ. Τρικούπης, μόλις άρχισαν οι συζητήσεις για τα Επτάνησα, προχώρησε στην ίδρυση ενός Φιλελληνικού Κομιτάτου, μιας επιτροπής δηλαδή η οποία θα πρόβαλε τις φιλελληνικές ιδέες μέσω του Τύπου, σε συνεργασία με τον Βασίλειο Μελά.²⁷ Όμως, ξαφνικά διακόπτει τις ενέργειές του, αφού η ελληνική κυβέρνηση παύει όλες τις πρεσβείες στο εξωτερικό, για λόγους εξοικονόμησης πόρων και ο ίδιος ο Χ. Τρικούπης επιστρέφει στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1863.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 115 και 117.

²⁷ Β. Μελάς ήταν πλούσιος έμπορος και σημαντικό μέλος της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου.

1.6 Η πρώτη διπλωματική επιτυχία

Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα το 1863, βρήκε τη Β΄ Εθνοσυνέλευση να συνεδριάζει και τον πατέρα του εκλεγμένο πληρεξούσιο της ελληνικής κοινότητας του Manchester. Δύο μήνες αργότερα θα εκλεγεί και ο ίδιος πληρεξούσιος του γενικού προξενείου του Λονδίνου, στη θέση του παραιτηθέντος Γ. Π. Λασκαρίδη. Στις 21 Μαΐου η Εθνοσυνέλευση τον έκανε δεκτό ως νόμιμο πληρεξούσιο του Λονδίνου και την επόμενη μέρα θα ορκιστεί και εισέρχεται για πρώτη φορά στο Κοινοβούλιο σε ηλικία τριάντα ενός ετών. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι η συμμετοχή του Σπ. Τρικούπη στις εργασίες της Β΄ Εθνοσυνέλευσης αποτελεί την τελευταία πολιτική πράξη του και συμπίπτει με την αρχή της πολιτικής σταδιοδρομίας του γιου του. Ήταν σαν να παρέδωσε τη σκυτάλη.

Η Β΄ Εθνοσυνέλευση ψήφισε το Σύνταγμα του 1864, που όριζε ως πολίτευμα της χώρας τη βασιλευομένη δημοκρατία. Για την πολιτική αυτή εξέλιξη είχε εξασφαλιστεί η σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες εξέλεξαν τελικά νέο βασιλιά των Ελλήνων τον νεαρό δανό πρίγκιπα που θα βασιλεύσει με το όνομα Γεώργιος Α΄. Με την εκλογή του νέου βασιλιά οριστικοποιείται και η «προικοδότησή» του με τα Επτάνησα.

Η συνθήκη της Ένωσης επρόκειτο να υπογραφεί στο Λονδίνο, και ο Χαρίλαος Τρικούπης, που γνώριζε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον πρόσωπα και πράγματα στη βρετανική πρωτεύουσα, επιλέχθηκε ως ο πλέον κατάλληλος να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Ένωσης. Αφού ορκίστηκε ενώπιον του υπουργού Εξωτερικών, αναχώρησε τον Νοέμβριο του 1863 ως έκτακτος απεσταλμένος της ελληνικής κυβέρνησης, εφοδιασμένος με τις οδηγίες του υπουργείου Εξωτερικών.²⁸

Πριν ακόμη φτάσει στο Λονδίνο και ενώ βρισκόταν στη Γαλλία, πληροφορήθηκε ότι οι διαπραγματεύσεις τελείωσαν ερήμην της Ελλάδας, και ότι το μόνο που περίμεναν από αυτόν, ήταν να υπογράψει απλώς τη συνθήκη, η οποία περιείχε όρους που κρίνονταν δυσμενείς για την Ελλάδα.²⁹

²⁸ Παλιγγενεσία, 2.11.1863.

²⁹ Χ. Τρικούπης προς Π. Δεληγιάννη, Λονδίνο, 9/21 Νοεμβρίου 1863, όπως στα Ανάλεκτα, τ.14, σ. 29.

Απογοητευμένος και θυμωμένος, όμως δεν αφήνει να τον παρασύρουν τα συναισθήματά του. Όταν έφθασε στο Λονδίνο, αξιοποιεί όλες τις νομικές και πολιτικές του γνώσεις, μαζί με τις διαπραγματευτικές του ικανότητες. Συγχρόνως, εκμεταλλεύεται τις διαπροσωπικές του σχέσεις με τον λόρδο Palmerston και τον λόρδο Russell.

Οι επαχθείς όροι περιλάμβαναν την υπαγωγή των Επτανήσων σε καθεστώς μόνιμης ουδετερότητας κι αυτό σήμαινε ότι θα απαγορευόταν να εδρεύσει ή να σταθμεύσει εκεί στρατιωτική ή ναυτική δύναμη, ότι οι Άγγλοι πριν την αναχώρησή τους θα κατεδάφιζαν τα φρούρια της Κέρκυρας, ότι θα διατηρούσαν κάποια προνόμια του ξένου εμπορίου και της ναυτιλίας επ' αόριστον, όρος που είχε σχέση με την Αυστρία και ότι η Ελλάδα θα είχε την υποχρέωση να πληρώνει συντάξεις σε βρετανούς υπηκόους και αποζημιώσεις σε όσους έχαναν τη θέση τους λόγω της Ένωσης.³⁰

Ο Χ. Τρικούπης διαμαρτυρήθηκε έντονα στον λόρδο Russell κατά την πρώτη συνάντησή τους για το τέλος των διαπραγματεύσεων χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια των επαφών του, πρόβαλε κάθε είδους επιχειρήματα στην προσπάθειά του να πετύχει οποιαδήποτε τροποποίηση κάθε δυσμενούς όρου. Υποστήριξε ότι ο βασιλιάς δεν θα δεχόταν να στερηθεί μέρος των ηγεμονικών του δικαιωμάτων στα Επτάνησα και ότι αντί για ευχαριστημένους υπηκόους θα είχε βαθύτατα προσβεβλημένους. Σχετικά με την ουδετερότητα, αντέταξε ότι θα ήταν εμπόδιο στην πραγματική ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα και στη διοικητική αφομοίωσή της. Για την κατεδάφιση των φρουρίων, ανέφερε ότι η Ελλάδα θα ήταν σε θέση να υπερασπιστεί την ουδετερότητα και την ακεραιότητά της σε περίπτωση πολέμου με άλλη χώρα, αν είχε στην κατοχή της τα φρούρια. Επίσης, για τα εμπορικά προνόμια, ζήτησε να γίνει σύναψη νέων συμβάσεων μετά από μια πενταετία.³¹

Επιπλέον, δήλωσε ότι δεν πρόκειται να υπογράψει συνθήκη με όρο την κατεδάφιση των φρουρίων. Κατά τη διάρκεια των επαφών που είχε, ύψωνε με θάρρος το ανάστημά του και αντέκρουε τα επιχειρήματα των συνομιλητών του με τρόπο που δεν περίμεναν από έναν νεαρό διπλωμάτη μιας μικρής και αδύναμης χώρας. Επί τρεις μήνες κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να τους μεταπείσει και τελικά κατάφερε την υπογραφή της

³⁰ Λάσκαρις Θ.Σ., *Ο Χ. Τρικούπης και η Ένωση της Επτανήσου*, Αθήνα 1930, σ. 62.

³¹ Στο ίδιο, σ. 51-57 και 65-66.

συνθήκης στις 17/29 Μαρτίου 1864 με σημαντική βελτίωση των όρων της Ένωσης. Ο Τρικούπης επιστρέφει στην Ελλάδα θριαμβευτής.³²

Στο ταξίδι της επιστροφής του σταμάτησε πρώτα στην Κέρκυρα, όπου τον υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό. Εκεί συνάντησε τον βασιλιά Γεώργιο Α',³³ ο οποίος τον παρασημοφόρησε για τη συμβολή του στην υπογραφή της συνθήκης.³⁴

Παρά την επιτυχία του, αποφάσισε να μην ενδιαφερθεί για την περαιτέρω παραμονή του στο διπλωματικό σώμα, το οποίο είχε περιορισθεί μόνο στο προσωπικό της πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης μετά την κατάργηση των πρεσβειών. Αποφάσισε, ακριβώς λόγω της επιτυχίας του, να στραφεί προς την πολιτική, καθώς η υπογραφή της συνθήκης τον είχε κάνει διάσημο. Έτσι, εγκαταλείπει τη διπλωματία και εισέρχεται στην πολιτική η οποία θα τον γεμίσει με πολλές ικανοποιήσεις αλλά και πολλές πικρίες.³⁵

³² Χ. Τρικούπης προς Π. Δεληγιάννη, Λονδίνο, 27 Νοεμβρίου/9 Δεκεμβρίου 1863, όπως στα Ανάλεκτα, τ. 14, σ. 48.

³³ Αθηνά, 11.5.1864· Εθνοφύλαξ, 11.5.1864.

³⁴ Δίπλωμα απονομής παρασήμου Αργυρού Σταυρού των Ιπποτών του Σωτήρος, Νιανιάρας· Ανάλεκτα, τ. 14, σ. 156-158.

³⁵ Λ. Τρίχα, Χαρίλαος Τρικούπης, ό.π., σ. 146.

Κεφάλαιο 2^ο

Η Εικοσαετής παρουσία του στην πολιτική σκηνή

Εισαγωγή

Ο Χ. Τρικούπης εισέρχεται για πρώτη φορά στον πολιτικό στίβο το 1865. Μετέχει στις πρώτες εκλογές επί βασιλείας Γεωργίου Α΄. Ήταν πάντα υποψήφιος στο Μεσολόγγι, συμμετείχε σε δεκατρείς εκλογικές αναμετρήσεις, εκτός από το 1874.³⁶ Εκλέχθηκε εννέα φορές βουλευτής, απέτυχε σε τέσσερις, η μία όμως ήταν μοιραία, το 1895. Το 1866, σε νεαρή ηλικία, διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου και μετά από δέκα χρόνια ως υπουργός Εξωτερικών και πάλι, στην Οικουμενική Κυβέρνηση Κ. Κανάρη. Συνολικά, ως πρωθυπουργός, σχημάτισε επτά κυβερνήσεις, στις οποίες αναλάμβανε συνήθως δύο υπουργεία, ενώ από το 1883 έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στο υπουργείο Οικονομικών. Σε ηλικία 43 ετών, το 1875, θα σχηματίσει την πρώτη του κυβέρνηση, έχοντας τον προηγούμενο χρόνο δημοσιεύσει το περιβόητο άρθρο «Τις πταίει;». Από τότε ο Χ. Τρικούπης θα κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή για είκοσι έτη.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να παρουσιάσει τα σημαντικότερα γεγονότα των κυβερνήσεων του. Θα γίνει αναφορά στην πρώτη κυβέρνησή του και στην αρχή της δεδηλωμένης, στη συμμετοχή του στην Οικουμενική Κυβέρνηση, στη δεύτερη πολύ σύντομη και τρίτη κυβέρνηση, στις δύο επόμενες μεγάλες κυβερνήσεις, όπου έκανε και τα περισσότερα έργα και τέλος στις κυβερνήσεις που σηματοδότησαν το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

³⁶ Οι εκλογές τότε προμηνύονταν, και όντως ήταν νόθες.

2.1 Η πρώτη κυβέρνηση και η αρχή της δεδηλωμένης

Ο πολιτικός του «Τις παίει;», που το 1874 είχε προκαλέσει μεγάλη αναστάτωση στα ανάκτορα, στην κοινή γνώμη, στον Τύπο και στην κυβέρνηση, όταν διατύπωσε για πρώτη φορά δημόσια και με σαφήνεια την άποψή του για τη λειτουργία του πολιτεύματος και, κυρίως, για τη συμμόρφωση με τη λαϊκή εντολή και τη θέληση της πλειοψηφίας, καλείται να σχηματίσει κυβέρνηση ένα χρόνο μετά, στις 27 Απριλίου 1875. Ο ίδιος δεν είναι βουλευτής, παρά μόνο αρχηγός του μικρού πέμπτου κόμματος, αλλά σκοπός του είναι να διαλύσει τη Βουλή και να διενεργήσει ελεύθερες εκλογές. Έτσι, μόλις έγινε γνωστή η είδηση, ο κόσμος ξεχύθηκε στους δρόμους ζητωκραυγάζοντας υπέρ του βασιλιά, της κυβέρνησης και του Συντάγματος.³⁷

Η Ελλάδα την περίοδο εκείνη περνά μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις στην ιστορία της, που αποδίδεται με τον όρο Σηλιτικά. Τότε, ο Δημ. Βούλγαρης, πρωθυπουργός της μειοψηφίας, καταπατά το Σύνταγμα, όταν κατά την ψήφιση του προϋπολογισμού που έφερε η κυβέρνησή του στα τέλη Νοεμβρίου 1874, δεν συγκεντρώθηκε ο απαιτούμενος αριθμός βουλευτών που χρειαζόταν για απαρτία, αλλά ψηφίστηκε μόνο από 82 βουλευτές. Αντιπολιτευόμενοι βουλευτές, σε ένδειξη διαμαρτυρίας, απείχαν από τις συνεδριάσεις, με αποτέλεσμα να αναβάλλονται συνεχώς. Τον Μάρτιο του 1875 ο Βούλγαρης φτάνει στα όρια της αυθαιρεσίας, ανακοινώνοντας πως το κοινοβούλιο θα συνεδρίαζε έστω κι αν παρευρίσκονταν μόνο δικοί του βουλευτές.³⁸

Ο σάλος, που προκλήθηκε ήταν μεγάλος, ενώ την επομένη δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Εφημερίς* τα ονόματα των βουλευτών³⁹ που συμμετείχαν στη συνεδρίαση και έμειναν στην ιστορία ως «οι 82 στηλίται».⁴⁰ Ο βασιλιάς Γεώργιος επέλεξε τον Χ. Τρικούπη για να αναλάβει την εξουσία, θεωρώντας τον ως τον πλέον κατάλληλο για να βγάλει τη χώρα από την πολιτική αστάθεια που είχε περιέλθει. Η απόφασή του θεωρείται καταλυτική, όχι μόνο για το μέλλον το δικό του και του Τρικούπη, αλλά και για το μέλλον όλης της χώρας και ίσως να φανέρωνε ρεαλισμό και

³⁷ *Αιών*, 1 και 5.5.1875· *Εφημερίς*, 4 και 7.5.1875· *Αλήθεια*, 8.5.1875.

³⁸ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 235-236.

³⁹ *Εφημερίς*, 22, 23, 26, 27 και 29.3.1875 και 27.6.1875· *Παλιγγενεσία*, 26.5.1875 και 6.6.1875.

⁴⁰ *Στηλίται*: από την ατιμωτική στήλη των αρχαίων Ελλήνων, στην οποία έγραφαν τα ονόματα των πολιτών που ήθελαν να διασύρουν.

ευστροφία.⁴¹ Έτσι, στις 27 Απριλίου 1875, ο αρχηγός του πέμπτου κόμματος σχηματίζει την πρώτη του κυβέρνηση,⁴² αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα τα υπουργεία Εξωτερικών και Εσωτερικών. Μια από τις πρώτες ενέργειές του ήταν η κατάργηση όλων των νόμων που είχαν ψηφιστεί χωρίς την απαιτούμενη απαρτία της Βουλής.⁴³

Το σημαντικότερο, όμως, γεγονός της πρώτης θητείας του ως πρωθυπουργός της Ελλάδας είναι η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης, η βασικότερη αρχή του κοινοβουλευτικού μας συστήματος. Σύμφωνα με αυτήν, ο βασιλιάς δεν θα διορίζει κυβέρνηση μειοψηφίας, αλλά θα σεβόταν την πλειοψηφία της Βουλής, χωρίς να παύει την κυβέρνηση, όσο αυτή θα κατέχει την εμπιστοσύνη της Βουλής.⁴⁴

Ο λόγος που εκφωνήθηκε από τον βασιλιά και συντάχθηκε από τον Χ. Τρικούπη στις 27 Απριλίου 1875, δηλώνει την αποδοχή της αρχής της δεδηλωμένης από τον Γεώργιο και χαρακτηρίζεται ως λόγος ιστορικός επειδή συνέβαλε στη θεμελίωση των δημοκρατικών θεσμών χαρακτηρίζοντας τον Τρικούπη επάξια ως πατέρα του ελληνικού κοινοβουλευτισμού.

2.2 Η συμμετοχή στην Οικουμενική Κυβέρνηση

Η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης δεν επέφερε άμεσα τη σταθεροποίηση στην πολιτική ζωή του τόπου, αφού η πολυκομματική Βουλή που προέκυψε, αδυνατούσε να δώσει κόμματα με απόλυτη πλειοψηφία. Οι κυβερνήσεις αναγκαστικά στηρίζονταν σε ασταθείς συμμαχίες και γι' αυτό εναλλάσσονταν συνεχώς στην εξουσία. Παράλληλα, υπήρχε έκρυθμη κατάσταση στα Βαλκάνια, εξαιτίας του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877. Έτσι, τα πολιτικά πράγματα οδηγήθηκαν στη δημιουργία Οικουμενικής Κυβέρνησης στις 26 Μαΐου 1877.

Ο Τρικούπης, αν και ήταν διστακτικός στην αρχή, τελικά θα συμμετάσχει στην κοινή προσπάθεια υπό την ηγεσία του ναυάρχου Κ. Κανάρη. Ο ίδιος θα αναλάβει το υπουργείο Εξωτερικών και θα συντάξει και την πρώτη

⁴¹ Αλήθεια, 26.4.1875.

⁴² 27 Απριλίου 1875 έως 15 Οκτωβρίου 1875.

⁴³ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 244.

⁴⁴ ΕΣΒ, Ζ'Α', έναρξης συνόδου [11 Αυγούστου 1875], σ. 1.

αγόρευση του νέου πρωθυπουργού. Τα υπόλοιπα υπουργεία ανέλαβαν οι Θρ. Ζαΐμης, Αλ. Κουμουνδούρος, Θ. Δηλιγιάννης, Επαμ. Δεληγιώργης και Χ. Ζυμβρακάκης.⁴⁵

Ο Χ. Τρικούπης, ως υπουργός Εξωτερικών, βρισκόταν σε συνεχείς διαπραγματεύσεις με τη Ρωσία και τη Μεγάλη Βρετανία για σύμπραξη ή ουδετερότητα στον πόλεμο, αλλά καμία από τις δύο χώρες δεν δεσμευόταν απέναντι στην ελληνική πλευρά. Η Μ. Βρετανία θεωρούσε πρόωρο το ενδεχόμενο διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συγχρόνως ζητούσε τη διαβεβαίωση της ελληνικής κυβέρνησης ότι δεν θα κηρύξει πόλεμο κατά της Τουρκίας. Ο Χ. Τρικούπης αντέτασσε ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να περιορίσει τα κυριαρχικά της δικαιώματα και να δεσμευτεί για το μέλλον. Ωστόσο, υποστήριζε ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν σε θέση να ασκήσει κάθε επιρροή για να προλάβει τυχόν επαναστάσεις, αλλά αυτό θα συνέβαινε μόνο όσο θα εξυπηρετούνταν τα συμφέροντα του Ελληνισμού της Τουρκίας. Παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις, η κυβέρνηση προετοιμαζόταν για την πιθανή έξοδο της χώρας στον πόλεμο, ενώ ο Τρικούπης βρισκόταν σε συνεχή επαφή με όσους προετοιμάζαν κινητοποιήσεις ανά την Ελλάδα.

Η Οικουμενική Κυβέρνηση προετοιμαζόταν, αλλά δίσταζε να εμπλακεί στον πόλεμο, τόσο όσο ήταν εν ζωή ο Κανάρης, όσο και μετά τον θάνατό του. Στο τέλος, υπό την πίεση της κοινής γνώμης, που την κατηγορούσε για αδράνεια στο ζήτημα αυτό, αναγκάστηκε να ταχθεί υπέρ της άμεσης πολιτικής επέμβασης, γεγονός που οδήγησε σε διαφωνίες μεταξύ των υπουργών, ώστε η διάλυσή της να θεωρείται αναπόφευκτη.⁴⁶ Η Οικουμενική Κυβέρνηση, παρόλη την προετοιμασία της για πόλεμο, δεν θα αντιδράσει και δεν θα εμπλακεί. Η κυβέρνηση Αλ. Κουμουνδούρου, που την διαδέχθηκε τον Ιανουάριο του 1878, έλαβε τελικά την απόφαση της εμπλοκής στον πόλεμο, στην οποία ο Χ. Τρικούπης αρνήθηκε να συμμετάσχει.

Η νέα κυβέρνηση διέταξε αμέσως την έξοδο του στρατού στη Θεσσαλία και την υποστήριξη των κινημάτων εναντίον της Οθωμανικής

⁴⁵ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 269-270.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 277-278.

Αυτοκρατορίας, αλλά, συγχρόνως γίνεται ανακωχή μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας και οι στρατιωτικές κινήσεις ανεστάλησαν αμέσως.⁴⁷

Η έκβαση δεν ήταν αυτή που θα ήθελε η Ελλάδα, καθώς με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που υπογράφηκε στις 19 Φεβρουαρίου / 3 Μαρτίου 1878, ευνοήθηκε η Βουλγαρία, αφού της παραχωρήθηκαν κάποιες περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας με ελληνικό πληθυσμό. Το παραπάνω γεγονός σήμαινε αύξηση της ρωσικής επιρροής στα Βαλκάνια, κάτι το οποίο ανησύχησε τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις. Όμως, με τη σύγκληση του συνεδρίου του Βερολίνου τον Ιούνιο του 1878 και μετά από πολλές παρασκηνιακές διαβουλεύσεις, αποφασίστηκε η παραχώρηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα και μεγάλου μέρους της Ηπείρου.⁴⁸

2.3 Δεύτερη και Τρίτη Κυβέρνηση

Μετά το θάνατο του Κ. Κανάρη ανέλαβε πρωθυπουργός ο Αλ. Κουμουνδούρος, από τον Ιανουάριο του 1878 μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου του ίδιου έτους, οπότε χάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής, παραιτείται και ο βασιλιάς καλεί στα ανάκτορα τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης. Ο Χ. Τρικούπης, ως γνωστόν, το 1876 και 1877, ήταν ιδεολογικά αντίθετος στο σχηματισμό συμμαχικών κυβερνήσεων, όμως επειδή η Βουλή ήταν πολυκομματική, ήταν αδύνατο να αναδειχθεί αυτοδύναμη κυβέρνηση, μιας και κανένα κόμμα δεν είχε την απαιτούμενη πλειοψηφία. Έπρεπε λοιπόν να σχηματιστεί συμμαχική κυβέρνηση.

Ο Τρικούπης σχηματίζει τελικά κυβέρνηση με τον Θρ. Ζαΐμη, αναλαμβάνοντας ο ίδιος την πρωθυπουργία. Η δεύτερη κατά σειρά κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη θα είναι η πιο σύντομη στην πολιτική του καριέρα.⁴⁹ Διήρκεσε μόνο έξι μέρες, αφού μετά θα χάσει την πλειοψηφία στην Βουλή με 80 υπέρ και 87 κατά.⁵⁰ Στη συνέχεια παραιτείται και την πρωθυπουργία αναλαμβάνει πάλι ο Κουμουνδούρος, ο οποίος όμως έχασε την πλειοψηφία της Βουλής τον Ιούνιο του επόμενου έτους, το 1879, κατά τη διάρκεια έκτακτης συνόδου της.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 281.

⁴⁸ Λ. Τρίχα, ό.π., σ.283 και 285.

⁴⁹ 21 Οκτωβρίου 1878 έως 26 Οκτωβρίου 1878.

⁵⁰ *Εφημερίς*, 18 και 24.10.1878.

Τον Σεπτέμβριο του 1879 διεξάγονται οι επόμενες εκλογές. Από τα πέντε κόμματα που συμμετείχαν το 1875, τώρα παρέμειναν ενεργά μόνο δύο, του Τρικούπη και του Κουμουνδούρου. Οι εκλογές διενεργήθηκαν σε μία μόνο μέρα, ο Τρικούπης εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής με 2.267 ψήφους,⁵¹ όμως τις εκλογές κέρδισε ο Κουμουνδούρος, με το τρικουπικό κόμμα να αυξάνει σημαντικά τη δύναμή του σε 60 έδρες και ο ίδιος να αναγνωρίζεται ως ο αρχηγός του μεγαλύτερου κόμματος της αντιπολίτευσης.

Η κυβερνητική αστάθεια ωστόσο συνεχίζεται, με τον Κουμουνδούρο να χάνει την πλειοψηφία του, καθώς η Βουλή καταψηφίζει την πίστωση που ζήτησε με μικρή πλειοψηφία.⁵² Έτσι, ο βασιλιάς στις 15 Ιανουαρίου 1880 καλεί στα ανάκτορα τον Χ. Τρικούπη, για να τον αντικαταστήσει.⁵³ Όμως, μη μπορώντας να σχηματίσει βιώσιμη κυβέρνηση, αρνήθηκε την εντολή. Εξακολούθησε έτσι να κυβερνά ο Κουμουνδούρος για άλλες πενήντα μέρες, μέχρι τις αρχές Μαρτίου. Δέχθηκε, τότε, οξύτατη κριτική από την αντιπολίτευση, δηλαδή τον Τρικούπη, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, που τελικώς καταψηφίστηκε, και ο ίδιος οδηγήθηκε σε παραίτηση. Μετά την παραίτηση Κουμουνδούρου, ο Τρικούπης κλήθηκε εκ νέου στα ανάκτορα και αποδέχτηκε την εντολή του βασιλιά, όπως αποφάσισε με τους 78 αντιπολιτευόμενους βουλευτές πως θα κάνει.

Στις 10 Μαρτίου 1880 ο Τρικούπης σχηματίζει την τρίτη του κυβέρνηση,⁵⁴ έχοντας εξασφαλίσει για πρώτη φορά την εμπιστοσύνη της Βουλής. Ο ίδιος αναλαμβάνει τα υπουργεία Εξωτερικών και Οικονομικών. Σε αυτή την τρίτη επτάμηνη θητεία του ως πρωθυπουργός θα μεριμνήσει για δύο τομείς που θα τον απασχολήσουν σε όλη τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας, τον οικονομικό τομέα και τον στρατιωτικό.

Ο Τρικούπης, στον οικονομικό τομέα αντικατέστησε τη δεκάτη με τον φόρο επί των αροτριώντων κτηνών,⁵⁵ με σκοπό την ανακούφιση των αγροτών. Αποφάσισε, επίσης, την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας

⁵¹ *Ανάλεκτα*, τ.15, σ. 27· *Παλιγγενεσία*, 27 και 28.8.1879· *Ώρα*, 28.8.1879· *Εφημερίς*, 25.8. και 28.9.1879.

⁵² Πλειοψηφία έξι μόνο βουλευτών, που θα ανατρεπόταν, αν ψήφιζαν και οι υπουργοί. Οι υπουργοί όμως δεν ψήφιζαν ποτέ, κατά πάγια τακτική, στις προτάσεις εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας για λόγους ευθιξίας.

⁵³ *Εφημερίς*, 19.12.1879 και 16.1.1880.

⁵⁴ 10 Μαρτίου 1880 έως 13 Οκτωβρίου 1880.

⁵⁵ Πρόκειται για τον φόρο που επιβαλλόταν σε όσα ζώα χρησιμοποιούσαν στα άροτρα οι γεωργοί (βόδια, αγελάδες, μουλάρια, γαϊδούρια, βουβάλια) αλλά ακόμη και στα τυχόν ατμοκίνητα άροτρα.

των χαρτονομισμάτων,⁵⁶ θεωρώντας την ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη της οικονομίας και ανακοινώνοντας ότι θα άρχιζε να ισχύει από 1^{ης} Ιανουαρίου 1881.⁵⁷

Στον στρατιωτικό τομέα εισήγαγε ένα νομοσχέδιο σύμφωνα με το οποίο επιτρεπόταν η πρόσκληση ξένων αξιωματικών, με συμβουλευτική αρμοδιότητα για τη μελέτη των στρατιωτικών θεμάτων. Ο Τρικούπης εξακολουθούσε να επιμένει στον διαχωρισμό του στρατού εκπαίδευσης και του στρατού υπηρεσίας, που ουσιαστικά εκτελούσε χρέη χωροφυλακής, εκτός από τα καθαρά στρατιωτικά του καθήκοντα.⁵⁸ Με τον νέο οργανισμό η δύναμη του στρατού θα ήταν 12.000 άνδρες.⁵⁹

Άλλα σημαντικά έργα της τρίτης θητείας του Χ. Τρικούπη ήταν η ίδρυση Σχολής Ναυκλάστρων⁶⁰ και φρόντισε για την εισαγωγή των ναυτικών δοκίμων στη στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων στον Πειραιά. Υπέγραψε σύμβαση κατασκευής υποσιδηροδρόμου στην Αθήνα, καθώς και σύμβαση για την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας.

Στον εκπαιδευτικό τομέα, κατά τη διάρκεια αυτής της πρωθυπουργίας του, άλλαξε τη μέθοδο διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία, στα γυμνάσια έγινε εισαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής και ιδρύθηκαν δύο διδασκαλεία στην Πελοπόννησο και στα Επτάνησα.⁶¹

Ως προς την εξωτερική πολιτική, συγκλήθηκε νέα συνδιάσκεψη στο Βερολίνο τον Ιούνιο του 1880 για το ζήτημα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, που επέφερε ευνοϊκές αποφάσεις για την Ελλάδα. Η Πύλη, όμως, αντέδρασε και ο Τρικούπης απείλησε με πόλεμο διατάζοντας γενική επιστράτευση τον Ιούλιο του 1880. Ο πόλεμος, τελικά, θα αποφευχθεί με παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ένας πόλεμος μόνο θετικά αποτελέσματα δεν θα είχε για την Ελλάδα, η οποία υστερούσε αριθμητικά σε στρατό έναντι της Τουρκίας. Τότε τέθηκε πολιτικό ζήτημα και ο Τρικούπης έχασε την εμπιστοσύνη της Βουλής. Κατηγορήθηκε για

⁵⁶ Ωρα, 20.2.1880.

⁵⁷ Ωρα, 11.4.1880.

⁵⁸ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 302.

⁵⁹ Ωρα, 8.3.1880.

⁶⁰ Πρόκειται για τη Σχολή Τορπιλητών – Υφάλων Όπλων που άρχισε να λειτουργεί μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα με την επωνυμία Σχολή Τ/Λ ή Σχολή Ναυκλάστρων. Αρχικά παρείχε εκπαίδευση μόνο σε ναύτες στρατεύσιμους ή εθελοντές. Το 1913 διαχωρίστηκε ο κλάδος του τορπιλητή σε τορπιλλομηχανικούς και ηλεκτρομηχανικούς. Μέχρι το 1915 στεγαζόταν στα κτίρια Υποβρύχιας Άμυνας (σημερινή βάση Υποβρυχίων) στο ΝΣ.

⁶¹ Λ. Τρίχα, Χαρίλαος Τρικούπης, ό.π., σ. 304.

ατολμία στην ψηφοφορία που έγινε στις 10 Οκτωβρίου 1880. Παραιτείται και τελειώνει η θητεία του ως πρωθυπουργού.⁶²

2.4 Η κυβέρνηση του εκσυγχρονισμού

Ο 50χρονος πλέον Τρικούπης, στις 3 Μαρτίου 1882, σχηματίζει την τέταρτη κυβέρνησή του, η οποία θα διαρκέσει μέχρι τις 19 Απριλίου 1885 και θα είναι η πρώτη μακροχρόνια πρωθυπουργία του. Κύριος στόχος του ήταν η αναδιοργάνωση του κράτους, ο εκσυγχρονισμός του και η οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Ονειρευόταν να καταστήσει την Ελλάδα αντάξια των ευρωπαϊκών χωρών. Ο ίδιος ανέλαβε αρχικά τα υπουργεία Εξωτερικών και Εσωτερικών.

Η άσκηση της εξουσίας θα προκαλέσει μερικούς μήνες αργότερα διάσταση απόψεων μεταξύ του Τρικούπη και κυβερνητικών στελεχών. Η εμμονή του Τρικούπη σε ορισμένες αρχές, ο αυταρχικός του χαρακτήρας αλλά και οι προσωπικές φιλοδοξίες των συνεργατών του, που επιδίωκαν να αναδειχθούν, κλόνισαν τη συνοχή της κυβέρνησης και οδήγησαν σε τρεις παραιτήσεις μέσα στο 1883.⁶³

Το ίδιο έτος θα γίνει ανασχηματισμός της κυβέρνησης και η Βουλή, με πλειοψηφία, θα επιτρέψει στον Τρικούπη να εφαρμόσει το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα. Ξεκίνησε την αναδιοργάνωση του κράτους με τη δημιουργία νέων οργανισμών ταχυδρομικής και τηλεγραφικής υπηρεσίας και με την ίδρυση τμημάτων στατιστικής στα διάφορα υπουργεία. Ίδρυσε, ακόμη, εμπορικές ναυτικές σχολές, μερίμνησε προσωπικά για την αντιμετώπιση της κακοδαιμονίας της διοίκησης ψηφίζοντας νόμους περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων.⁶⁴

Επενέβη στον τομέα της Δικαιοσύνης απολύοντας διεφθαρμένους δικαστές, θέλοντας μ' αυτό τον τρόπο να ανυψώσει το γόητρό της και ψήφισε αυστηρούς ποινικούς νόμους για να προστατεύσει τους πολίτες

⁶² Στο ίδιο, σ. 306 – 307.

⁶³ Παύλος Καλλιγιάς, Δημήτριος Ράλλης, Γεώργιος Ρούφος.

⁶⁴ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 328 και 330.

από τις αδικοπραγίες. Προέβη ακόμη σε καταδίωξη καταχραστών δημοσίου χρήματος, ληστών και φυγόδικων.⁶⁵

Στον τομέα της εκπαίδευσης οι παρεμβάσεις της κυβέρνησης Τρικούπη ήταν πενιχρές, παρά τις εξαγγελίες του ότι θα έδινε ιδιαίτερη προσοχή στα εκπαιδευτικά θέματα. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν πραγματοποιήθηκε, αν και ήταν αναγκαία, παρά μόνο ιδρύθηκαν ένα διδασκαλείο στη Θεσσαλία και αργότερα τρεις γεωργικές σχολές. Επίσης, περιορισμένες ήταν οι δαπάνες του κράτους για την υγεία, ενώ οι κακές συνθήκες υγιεινής, η έλλειψη νοσοκομείων και θεραπευτικών μέσων ευνοούσαν την εξάπλωση επιδημιών.⁶⁶

Ο Τρικούπης θα συνεχίσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα και στο στράτευμα, το οποίο έπασχε από πολλές παθογένειες. Προσπάθησε να θέσει κάποιους περιορισμούς στους αξιωματικούς που έθεταν υποψηφιότητα, καθιερώνοντας το υποχρεωτικό της συνταγματικής άδειας. Το 1882 θα εισάγει έναν νέο οργανισμό στρατού, καλύτερο από εκείνον του 1880, σύμφωνα με τον οποίο επιτρεπόταν η πρόσκληση ξένων αξιωματικών με συμβουλευτική αρμοδιότητα, όπως έγινε το 1884 με την γαλλική στρατιωτική αποστολή, που παρέμεινε για μια τριετία. Ακόμη, ανανέωσε την Σχολή Ευελπίδων θέτοντας κριτήρια φοίτησης, καθώς επίσης ίδρυσε Σχολή Υπαξιωματικών, Προπαρασκευαστική Σχολή Υπαξιωματικών και Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Ο ίδιος θα μειώσει τη θητεία σε ένα έτος αλλά θα την κάνει υποχρεωτική.⁶⁷

Το μεγαλύτερο επίτευγμά του, αναμφισβήτητα, ήταν ο εκσυγχρονισμός των δημοσίων έργων υποδομής. Στον Μεσολογγίτη πολιτικό θα πιστωθούν το σιδηροδρομικό δίκτυο, το οδικό δίκτυο, τα οποία είναι από τα σημαντικότερα, η κατασκευή λιμενικών έργων, η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου και η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας.

Για τα δημόσια έργα, την αναδιοργάνωση του στρατού και της διοίκησης απαιτούνταν αρκετά χρήματα. Το τρίπτυχο της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησε ο Τρικούπης, προκειμένου να βρεθούν τα απαραίτητα κεφάλαια, ήταν η αύξηση της φορολογίας με πολλούς έμμεσους φόρους, η προσέλκυση ξένων και ομογενών επενδυτών και ο εσωτερικός και

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 331 – 332.

⁶⁶ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 332 – 333.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 334 – 337.

εξωτερικός δανεισμός.⁶⁸ Έτσι, αυξήθηκε ο φόρος στον καπνό, τον οίνο, τον ζύθο και το οινόπνευμα, σε συνδυασμό με τη δημιουργία κρατικών μονοπωλίων πετρελαίου, σιγαροχάρτου, σπύρων και παιγνιοχάρτων. Ακολούθησε λαϊκή αντίδραση για την επιβολή όλων αυτών των φόρων. Μάλιστα, η δημιουργία του μονοπωλίου του πετρελαίου προσέδωσε στον Τρικούπη το παρωνύμιο «Πετρέλαιος».

Στην εξωτερική πολιτική θα επιδιώξει φιλικές σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Τουρκία. Πίστευε ότι η εξωτερική πολιτική ήταν ζήτημα της ίδιας της κυβέρνησης και έπρεπε να ασκείται αποκλειστικά απ' αυτήν. Για το λόγο αυτό, επέβαλε φραγμό στη δράση τόσο παρακρατικών εθνοπατριωτικών οργανώσεων, όσο και του Πατριαρχείου. Από το Πατριαρχείο αφαίρεσε τη δικαιοδοσία ελέγχου των ελληνικών σχολείων που λειτουργούσαν σε οθωμανικά εδάφη, γεγονός που οδήγησε στην οριστική ρήξη με τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Τέλος, προέβη σε σύνδεση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με αυτήν της Μ. Βρετανίας.⁶⁹

Ο ισχυρός πρωθυπουργός, ο οποίος ασχολήθηκε με όλους τους τομείς, ώστε η χώρα να καταστεί ένα ισχυρό κράτος, δεν κατάφερε να παραμείνει στην εξουσία, εξαιτίας κυρίως της βαριάς φορολογίας που επέβαλε. Χαρακτηρίζεται «φορομπήχτης», «πετρέλαιος», και γίνεται αποδιοπομπαίος τράγος. Στις 5 Φεβρουαρίου 1885 χάνει την πλειοψηφία της Βουλής με 108 ψήφους κατά και 104 υπέρ,⁷⁰ αλλά ο βασιλιάς δεν δίνει στον Δηλιγιάννη το δικαίωμα να διαλύσει τη Βουλή. Έτσι, στις 9 Φεβρουαρίου, ο Τρικούπης καλείται να σχηματίσει πάλι κυβέρνηση ζητώντας την εμπιστοσύνη της Βουλής δύο μέρες μετά, την οποία κερδίζει με 116 υπέρ έναντι 112 κατά.⁷¹ Όμως προχωρά σε διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών στις 7 Απριλίου 1885, τις οποίες θα χάσει και θα τον διαδεχθεί ο Δηλιγιάννης.

2.5 Η μακροβιότερη κυβέρνηση

Η Ελλάδα περνά ακόμα μια κρίση εξαιτίας του ναυτικού αποκλεισμού που της έχει επιβληθεί από τις Μ. Δυνάμεις. Είχε προηγηθεί η

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 354, 355, 359.

⁶⁹ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 371.

⁷⁰ *Ωρα*, 6.2.1885.

⁷¹ *Ωρα*, 12.2.1885.

αναποφασιστικότητα του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη να προχωρήσει στο επόμενο βήμα, όταν ανακοινώθηκε η ένωση της αυτόνομης Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία. Τότε, ο Γορτύνιος πρωθυπουργός, αντιδρώντας διέταξε επιστράτευση, ζητώντας να δοθούν στην Ελλάδα τα εδάφη που επιδίκασε το συνέδριο του Βερολίνου και τα οποία δεν είχαν ακόμα προσαρτηθεί το 1881. Έτσι, αντί να σταματήσει την επιστράτευση, συνεχίζει καλώντας νέες σειρές από την εφεδρεία, με αποτέλεσμα οι Μ. Δυνάμεις να στείλουν τελεσίγραφο ζητώντας τη λήξη της επιστράτευσης. Ο Δηλιγιάννης διατάζει τον στόλο να πλεύσει προς τα θεσσαλικά σύνορα διαβεβαιώνοντας πως δεν θα διαταράξει την ειρήνη, γεγονός το οποίο θεωρήθηκε εμπαιγμός από τις Μ. Δυνάμεις και τελικά επιβλήθηκε στην Ελλάδα ναυτικός αποκλεισμός. Ο Δηλιγιάννης οδηγείται σε αδιέξοδο και παραιτείται στις 26 Απριλίου 1886.⁷² Στις επόμενες εκλογές που διενεργήθηκαν, ο Χ. Τρικούπης θα σχηματίσει την πέμπτη και μακροβιότερη κυβέρνησή του,⁷³ η οποία θα διαρκέσει σχεδόν τεσσεράμισι χρόνια.

Αναλαμβάνοντας και πάλι τα ηνία, φέρνει στη Βουλή τρία νομοσχέδια, αλληλένδετα μεταξύ τους, που η ψήφισή τους δήλωνε ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση. Με το πρώτο εισάγεται το σύστημα της ευρείας εκλογικής περιφέρειας, αντικαθιστώντας την επαρχία με τον νομό· ο αριθμός των βουλευτών ορίζεται από 245 σε 150 και το τρίτο καθόριζε τη συνταγματική άδεια, που θα έπαιρναν οι στρατιωτικοί για να πολιτευτούν, καθώς και ότι η διαθεσιμότητα λόγω βουλευτικής ιδιότητας, δεν θα προσμετρώνται στην αρχαιότητά τους.⁷⁴

Ο Μεσολογγίτης πολιτικός θα συνεχίσει το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα από εκεί που το άφησε. Στη δημόσια διοίκηση επαναφέρει σε ισχύ τις διατάξεις του νόμου περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων με διενέργεια διαγωνισμού για την πρόσληψή τους. Εισάγει ένα νέο νόμο περί νομαρχιακών συμβουλίων το 1887 με σκοπό την αποκέντρωση,⁷⁵ και με τον νόμο περί πρεσβειών προχωράει στη μονιμοποίηση των διπλωματών οργανώνοντας ένα έμμισθο δίκτυο αυτών.

⁷² Λ. Τρίχα, ό.π., 416 – 417, 419· *Νέα Εφημερίς*, 29.4.1886.

⁷³ 9 Μαΐου 1886 έως 24 Οκτωβρίου 1890.

⁷⁴ *Νέα Εφημερίς*, 24 και 29.5.1886· *Εφημερίς*, 24.5.1886.

⁷⁵ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 435.

Ο Χ. Τρικούπης θέλοντας να αποκαταστήσει τη χρηματοληπτική πίστη της Ελλάδας και να παρουσιάσει μια βελτιωμένη εικόνα των οικονομικών της στο εξωτερικό, φρόντισε να μεταφράζονται οι λόγοι που εκφωνούσε κατά την κατάθεση των προϋπολογισμών του στη Βουλή στα αγγλικά και στα γαλλικά.⁷⁶

Με την ανάληψη του υπουργείου Στρατιωτικών, ο Χ. Τρικούπης αυξάνει την υποχρεωτική θητεία σε δύο χρόνια, τροποποιεί τόσο τον οργανισμό του στρατού, όσο και τον νόμο περί στρατολογίας και κάνει τη χωροφυλακή ξεχωριστό σώμα. Προχωρά στην ίδρυση Προπαρασκευαστικών Σχολών Εφέδρων Αξιωματικών στην Αθήνα και στην Κέρκυρα, Ιππευτική Σχολή, Σχολή Βολής Πεζικού και Σχολή Βολής Πυροβολικού. Ακόμα, δημιούργησε τμήμα χαρτογραφίας στο υπουργείο Στρατιωτικών για σύνταξη γενικού κτηματολογίου. Επιπλέον, υπογράφει σύμβαση για να κατασκευαστούν τρία θωρηκτά, τα «Ύδρα», «Σπέτσαι» και «Ψαρά».⁷⁷

Στον τομέα των δημοσίων έργων θα συνεχίσει από εκεί που σταμάτησε, υπογράφοντας νέες συμβάσεις σιδηροδρομικών γραμμών. Ο ίδιος επιθυμούσε η ολοκλήρωση του σιδηροδρομικού δικτύου να γίνει όσο το δυνατόν πιο σύντομα. Κατασκευάστηκαν νέοι δρόμοι και γέφυρες και διευρύνθηκε ο πορθμός του Ευρίπου. Ασχολήθηκε, ακόμη, με την ανάπτυξη του φαρικού δικτύου κατασκευάζοντας περισσότερους φάρους.⁷⁸

Στη διάρκεια της πρωθυπουργίας του ο Χ. Τρικούπης έδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για τη δημόσια εικόνα της Αθήνας. Διαρρύθμισε τον κήπο του Ζαπείου, προχώρησε σε δενδροφυτεύσεις στον Λυκαβηττό και γύρω από το Στάδιο, ανέγηρε οικοδομήματα με δωρεές ευεργετών υπό την επίβλεψη του Γερμανού αρχιτέκτονα Τσίλλερ, όπως τα κτίρια της Ακαδημίας και της Εθνικής Βιβλιοθήκης, το Χημείο του Πανεπιστημίου, το Αρχαιολογικό Μουσείο και το Ζάππειο Μέγαρο.⁷⁹

Στην οικονομική πολιτική, το δημόσιο έλλειμμα που παρέλαβε αυξήθηκε ακόμη περισσότερο με την κατάργηση των δηλιγιαννικών περικοπών και την επαναφορά του δικού του εκσυγχρονιστικού προγράμματος. Για να

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 437.

⁷⁷ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 438 – 439.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 440, 445, 446.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 447.

αντιμετωπίσει την αύξηση των δαπανών, κατέφυγε κυρίως στη σύναψη δανείων και λιγότερο στην αύξηση της φορολογίας. Αναλαμβάνοντας την εξουσία, συνάπτει δάνειο 19 εκατομμυρίων φράγκων και ένα άλλο 10 εκατομμυρίων δραχμών, ενώ τον επόμενο χρόνο υπογράφει συμβάσεις για δάνειο 15 εκατομμυρίων δραχμών και 10.200.000 δραχμών. Το 1887 θα συνάψει μεγάλο εξωτερικό δάνειο 134 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων για την αγορά θωρηκτών, την κάλυψη ελλειμμάτων του Δημοσίου και την εξυπηρέτηση παλαιότερων εθνικών δανείων. Το 1889 θα συνάψει πάλι δάνειο 155 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων για την εξόφληση παλαιότερων δανείων, αλλά λίγους μήνες αργότερα δεν θα καταφέρει να πάρει ολόκληρο το δάνειο που είχε συνομολογήσει, διότι είχε κλονιστεί η αξιοπιστία της χώρας. Οι έμμεσοι φόροι εξακολουθούσαν να υφίστανται επιβαρύνοντας όσους είχαν μικρότερα εισοδήματα.⁸⁰

Αξίζει να σημειωθεί πως στη μακροβιότερη κυβέρνηση του Μεσολογγίτη πολιτικού συνέβησαν πολλά σημαντικά εορταστικά γεγονότα, όπως η τελετή για την ενηλικίωση του διαδόχου Κωνσταντίνου το 1886, τα πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου το 1887 και το ίδιο έτος εορτάσθηκαν και τα πενήντα χρόνια της Ιατρικής Εταιρείας, τα είκοσι πέντε χρόνια βασιλείας του Γεωργίου Α΄ το 1888 και οι γάμοι του διαδόχου με την πριγκίπισσα Σοφία το 1889.⁸¹

Στις εκλογές που διενεργήθηκαν στις 14 Οκτωβρίου 1890, το τρικουπικό κόμμα παίρνει ελάχιστες έδρες, αφού είχε προηγηθεί η εξέγερση των Κρητών το 1889 που επιζητούσαν την ένωση με την Ελλάδα. Ο πρωθυπουργός δεν θα εμπλακεί και η εξέγερση θα κατασταλεί. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη λαϊκή δυσαρέσκεια λόγω των φόρων και της αύξησης του κόστους ζωής στις πόλεις, θα εκμεταλλευτεί ο Δηλιγιάννης και θα επανέλθει στην εξουσία. Μάλιστα η εφ. *Εφημερίς* γράφει με έντονα γράμματα «ΠΑΝΩΛΕΘΡΙΑ!» και στη δεύτερη στήλη «ΕΠΕΣΕΣ! Χαρίλαε Τρικούπη!»⁸² Με αυτόν τον τρόπο τελειώνει η πέμπτη κυβέρνηση του Τρικούπη και τον διαδέχεται ο Δηλιγιάννης.

⁸⁰ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 449 – 452.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 453, 455, 458, 459.

⁸² *Εφημερίς*, 15.10.1890.

2.6 Οι δύο τελευταίες κυβερνήσεις

Η επόμενη πρωθυπουργία του Τρικούπη θα έρθει δύο χρόνια αργότερα, το 1892. Πριν από αυτό όμως, είχε προηγηθεί ένα περιστατικό με τον Δηλιγιάννη, ο οποίος θέλοντας να τον πλήξει πολιτικά, μεθόδευσε την παραπομπή του στο Ειδικό Δικαστήριο κατηγορώντας τον για οικονομικές ατασθαλίες. Ο Τρικούπης τελικά θα αθωωθεί με 95 ψήφους υπέρ και 20 κατά. Μετά την αθώωσή του θα συμμετάσχει στις εκλογές του Μαΐου, τις οποίες θα κερδίσει και θα σχηματίσει την έκτη κατά σειρά κυβέρνησή του με διάρκεια έντεκα μηνών.⁸³

Κύριο μέλημά του ήταν η βελτίωση των οικονομικών του κράτους και γι' αυτό το λόγο ανέλαβε και το υπουργείο Οικονομικών. Προχωρά σε περικοπές στις κρατικές δαπάνες, στις στρατιωτικές δαπάνες και στα δημόσια έργα. Αύξησε τα εκπαιδευτικά τέλη στην ανώτατη εκπαίδευση, προκαλώντας τις έντονες αντιδράσεις των φοιτητών. Εντούτοις, παρά τις περικοπές, θα υπογράψει δύο νέες σιδηροδρομικές συμβάσεις και θα βελτιώσει τη στρατιωτική οργάνωση και εκπαίδευση.⁸⁴

Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα του Τρικούπη προκειμένου να αντιμετωπίσει την πτώχευση που επερχόταν, ήταν η αδυναμία σύναψης δανείου με τη Μ. Βρετανία, λόγω της άρνησης του βασιλιά Γεωργίου να το υπογράψει. Ο βασιλιάς δεν υπογράφει τη σύμβαση για την επικύρωση του δανείου και η κυβέρνηση παραιτείται. Μάλιστα στην εφημερίδα *Άστυ* δημοσιεύονται οι λόγοι παραίτησης της κυβέρνησης και ο ειδικός απεσταλμένος Θεοτόκης γράφει «Πάσα συζήτησις περιττή».⁸⁵ Ο Γεώργιος θα κάνει δεκτή την παραίτησή του και θα ορκίσει νέο πρωθυπουργό τον ανεξάρτητο Σωτ. Σωτηρόπουλο μαζί με τον Ράλλη ως υπουργό Εξωτερικών.⁸⁶

Ο Σωτηρόπουλος, όμως, δεν θα μείνει για πολύ στην πρωθυπουργία της χώρας, καθώς η οικονομική κατάσταση είναι ζοφερή και ουσιαστικά η χώρα είχε χρεοκοπήσει. Για να σώσει την κατάσταση η κυβέρνηση Σωτηροπούλου θα συνομολογήσει με τον τραπεζικό οίκο Χάμπρο δάνειο κεφαλαιοποίησης για την αποπληρωμή καθυστερημένων τόκων, ένα δάνειο που συνήφθη με επαχθείς όρους. Η εφημερίδα *Άστυ* γράφει

⁸³ 10 Ιουνίου 1892 έως 3 Μαΐου 1893.

⁸⁴ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 511.

⁸⁵ *Άστυ*, 28-29.4.1893.

⁸⁶ *Άστυ*, 3-4.5.1893.

«ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΝ ΤΕΡΑΤΟΥΡΓΗΜΑ» και «ΔΟΛΙΑ ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ».⁸⁷ Τον Οκτώβριο του 1893 εκλέγεται πρόεδρος της Βουλής ο τρικουπικός υποψήφιος Βασ. Βουδούρης με 102 ψήφους έναντι 50 του Γ. Κρεστενίτη.⁸⁸ Μετά από αυτό ο Σωτηρόπουλος παραιτείται και ο Τρικούπης σχηματίζει την έβδομη και τελευταία κυβέρνησή του στις 30 Οκτωβρίου 1893.⁸⁹

Ο Τρικούπης θα ακυρώσει το δάνειο κεφαλαιοποίησης που είχε συνάψει ο Σωτηρόπουλος και θα ανακοινώσει τον Δεκέμβριο του 1893 το γνωστό «Δυστυχώς επτωχέυσαμεν», που δεν καταχωρήθηκε στα πρακτικά της Βουλής, δηλώνοντας ότι το κράτος δεν είναι σε θέση να πληρώσει τις υποχρεώσεις του στα εξωτερικά δάνεια και ότι τα εσωτερικά δάνεια θα πληρώνονταν ακέραια, ώστε να μην χρεοκοπήσουν οι τράπεζες.⁹⁰

Μετά την πτώχευση, το αίτημα των δανειστών ήταν η επιβολή οικονομικού ελέγχου, κάτι που ο Τρικούπης αρνιόταν. Στο τέλος αναγκάστηκε να υποχωρήσει, όμως οι διαπραγματεύσεις ναυάγησαν.

Η αρχή του τέλους ήρθε τον Ιανουάριο του 1895 με την εκδήλωση αλληπάλληλων αντικυβερνητικών συλλαλητηρίων στην επαρχία και στην Αθήνα, λόγω της σταφιδικής κρίσης και της επικείμενης αύξησης της φορολογίας. Στις 8 Ιανουαρίου 1895 οργανώθηκε στο Πεδίον του Άρεως ένα μεγάλο αντιτρικουπικό συλλαλητήριο, στο οποίο επενέβη έφιππος ο διάδοχος Κωνσταντίνος ζητώντας από τον διοικητή της αστυνομίας να αφήσει τον κόσμο να διαδηλώσει παρά τις αντίθετες εντολές που είχε. Ο Τρικούπης θα ζητήσει εξηγήσεις για το θέμα, οι οποίες όμως δεν θα είναι πειστικές. Μη έχοντας πια την εμπιστοσύνη του Στέμματος, θα παραιτηθεί.⁹¹

Στις εκλογές που θα διεξαχθούν στις 16 Απριλίου 1895 ο Τρικούπης θα αποτύχει παταγωδώς και τότε θα πει την περίφημη φράση «Ανθ' ημών, λοιπόν, βουλευτής ο κύριος Γουλιμής. Καληνύχτα σας». Μετά απ' αυτό θα αποσυρθεί από την πολιτική οριστικά και θα πεθάνει ένα χρόνο αργότερα στις Κάννες, στις 30 Μαρτίου 1896.

⁸⁷ *Αστυ*, 1.6.1893.

⁸⁸ ΠΣΒ, ΙΓ' Γ', συν.1, 28 Οκτωβρίου 1893, σ. 7.

⁸⁹ 30 Οκτωβρίου 1893 έως 12 Ιανουαρίου 1895.

⁹⁰ Λ. Τρίχα, *ό.π.*, σ. 525 -526.

⁹¹ *Αστυ*, 11.1.1893.

Κεφάλαιο 3ο

Ο εκσυγχρονισμός στην εκπαίδευση

Εισαγωγή

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί την απαρχή μιας νέας εποχής για τα πολιτικά πράγματα της χώρας. Κατά τη διάρκεια αυτής της ταραγμένης πολιτικά περιόδου, με τη διαρκή εναλλαγή βραχύβιων κυβερνήσεων, η εκπαίδευση στην Ελλάδα εξακολουθούσε να είναι στο περιθώριο, καθώς η προσοχή όλων ήταν στραμμένη στα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, ενώ το δημόσιο δαπανούσε μεγάλα ποσά στις στρατιωτικές προετοιμασίες, στις οποίες έδινε προτεραιότητα. Ειδικότερα, η δημοτική εκπαίδευση βρίσκεται σε τραγική κατάσταση και είναι προσιτή σε μικρό αριθμό παιδιών του ελληνικού λαού. Επιπλέον, ασκείται κριτική στο κράτος για το είδος της εκπαίδευσης που παρέχει. Η Ελλάδα, που επιδίωκε να υπερέχει πνευματικά και ηθικά, υστερούσε στα εκπαιδευτικά θέματα.⁹² Έτσι, ξεκινά μια περίοδος που αναζητά την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις εξελισσόμενες ανάγκες της κοινωνίας και της οικονομίας στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού του κράτους, όπως φάνηκε από την έλλειψη εργατικού δυναμικού που οδηγούσε στην εισαγωγή όχι μόνον ειδικευμένων εργατών αλλά και ειδικοτήτων, όπως εργοδηγοί, μηχανικοί, τεχνικοί.

Έντονη είναι, επίσης, η ανάγκη οργάνωσης της γενικής και ιδίως της δημοτικής εκπαίδευσης, αφού η εικόνα των δημοτικών σχολείων χειροτερεύει συνεχώς, μετά την κατάργηση του Διδασκαλείου. Γίνεται επιτακτική η παρουσία εκπαιδευμένων δασκάλων και για έναν πρόσθετο λόγο, να διαμορφώσουν την εθνική συνείδηση των Ελλήνων για την πραγματοποίηση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να παρουσιαστεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των κυβερνήσεων Τρικούπη και πώς αυτή μετέβαλλε τα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Εκπαιδευτικά νομοσχέδια καταρτίζονται, τα περισσότερα από τα οποία δεν ψηφίζονται, όμως

⁹² Λαμπρινή Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910)*, Gutenberg, Αθήνα 2014, σ.129.

προετοίμασαν το έδαφος για θεσμικές παρεμβάσεις από τους υπουργούς Ε.Δ.Ε. των κυβερνήσεων Τρικούπη.

3.1 Εκπαιδευτικές προσπάθειες της πρώτης και δεύτερης κυβέρνησης Τρικούπη

Στις 27 Απριλίου 1875, όπως αναφέρθηκε, ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε την πρώτη του κυβέρνηση αναλαμβάνοντας τα υπουργεία Εξωτερικών και Εσωτερικών. Το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, όπως ονομαζόταν τότε, το ανέλαβε ο Δημήτριος Ράλλης, που βρισκόταν στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, νεότερος όλων, και από εκείνους που δεν είχαν εμπλακεί σε θέματα διαφθοράς.⁹³

Την περίοδο εκείνη ήταν έντονη η ανάγκη οργάνωσης της γενικής και κυρίως της δημοτικής εκπαίδευσης, αφού η εικόνα των δημοτικών σχολείων ήταν αποκαρδιωτική. Η κοινωνία επιζητούσε εκπαιδευμένους δασκάλους για να διδάξουν τα παιδιά τους και να τους εμφυσήσουν το όραμα της Μεγάλης Ιδέας.

Η ανάληψη της κρατικής εξουσίας από τον Τρικούπη συνοδεύεται από τη θεσμική αναβάθμιση των καθηγητών και των ελληνοδιδασκάλων, ως προς την ανάθεση σ' αυτούς, από τον υπουργό Ε.Δ.Ε. Δ. Ράλλη, να επιλέγουν την εξεταστέα ύλη για κάθε μαθητή. Κατά την ίδια περίοδο κάνουν την εμφάνισή τους διάφοροι σύλλογοι, όπως ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, που ιδρύθηκε το 1869, εκφράζοντας τον έντονο προβληματισμό τους για τα εκπαιδευτικά δρώμενα. Η εμφάνιση των συλλόγων φανερώνει την ανάπτυξη ιδιαίτερης δράσης από την ιδιωτική πρωτοβουλία.⁹⁴

Στην πρώτη κυβέρνηση Τρικούπη και στη δεύτερη σύντομη με υπουργό Ε.Δ.Ε τον Νικ. Μαυροκορδάτο δεν παρουσιάστηκε καμία σημαντική μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση, αφού κύριο μέλημα του κράτους ήταν η πολιτική και πολεμική κατάσταση της χώρας, παρά τις αντίθετες διακηρύξεις των κυβερνήσεων Τρικούπη. Ίσως το ότι δεν έγιναν σημαντικά βήματα να οφείλεται στη σύντομη διάρκειά τους ή και στην έλλειψη οικονομικών πόρων για την ευόδωση της προσπάθειας. Πάντως,

⁹³ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ.243.

⁹⁴ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.99.

σημαντικές προσπάθειες έγιναν μετέπειτα από τις κυβερνήσεις Κουμουνδούρου, όπως αυτές των υπουργών Γ. Μίληση, Θ. Δηλιγιάννη, Αθ. Αυγερινού και Νικ. Παπαμιχαλόπουλου.

3.2 Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της τρίτης κυβέρνησης Τρικούπη

3.2.1 Δημιουργία νέων Διδασκαλείων

Η τρίτη κατά σειρά κυβέρνηση Τρικούπη, που διαδέχθηκε την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, με υπουργό Ε.Δ.Ε. τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο (10/3-13/10/1880), νομικό στο επάγγελμα, θα υλοποιήσει ορισμένα ώριμα εκπαιδευτικά μέτρα, όπως ήταν η σύσταση νέων Διδασκαλείων, η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου που θα αντικαταστήσει την αλληλοδιδασκτική, η αποστολή εκτάκτων επιθεωρητών για να ελέγξουν τα δημοτικά σχολεία της χώρας και η καθιέρωση του μαθήματος της γυμναστικής στα γυμνάσια.⁹⁵

Με εισήγηση του υπουργού και απόφαση της Βουλής, δέκα μέρες μετά την ανάληψη της εξουσίας, θα εγγραφούν δύο νομοσχέδια στην ημερήσια διάταξη της τελευταίας: «Περί εποπτείας και επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων» και «Περί ιδρύσεως νέων Διδασκαλείων».⁹⁶ Είχαν χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερος κατεπείγοντα, από τον προηγούμενο υπουργό Ε.Δ.Ε., Αθ. Αυγερινό της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Από τα παραπάνω, το τελευταίο νομοσχέδιο, σε τρεις μήνες αποτέλεσε νόμο του κράτους.⁹⁷ Η ανάγκη άμεσης σύστασης δύο νέων διδασκαλείων αρχικά και ενός τρίτου έπειτα, αν και οι οικονομικές συνθήκες της χώρας, λόγω της υπερχρέωσης από τον δανεισμό, δεν άφηναν περιθώρια για περισσότερα οικονομικά ανοίγματα, φανερώνει τις μεγάλες ανάγκες της χώρας σε

⁹⁵ Β.Δ. 29/9/1880, «Περί Γυμναστικής» Εφ.Κ.101/3-10-1880, τεύχ. Α'. Με το διάταγμα προβλέπεται ο διορισμός σε κάθε γυμνάσιο ενός προγυμναστή, μέχρι δε να εκπαιδευθεί ο αναγκαίος αριθμός διδασκάλων της γυμναστικής ήταν δυνατόν να διορίζονται, για το σκοπό αυτό, υπαξιωματικοί ακόμη και στρατιώτες και ιδίως του σώματος των πυροσβεστών.

⁹⁶ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', τ.2, Συνεδρίαση ΚΒ'/21 Μαρτίου 1880, σ.372,683. Στην ίδια συνεδρίαση ο υπουργός θα εισαγάγει και το νομοσχέδιο «Περί συστάσεως ταμείου δημοτικής εκπαιδεύσεως», το οποίο δεν φαίνεται να είχε συνέχεια την περίοδο εκείνη. Ωστόσο, το εν λόγω ταμείο, θα συσταθεί από την τέταρτη κυβέρνηση Τρικούπη, οκτώ χρόνια μετά (1888).

⁹⁷ Ν. ΩΝΘ'/1880 «Περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω», Εφ.Κ. 52/12-5-1880, τχ. Α'.

διδασκτικό προσωπικό στη δημοτική εκπαίδευση, όπου αυξάνονταν συνεχώς οι μαθητές στα ελεύθερα τότε διαμερίσματα της χώρας.

Σχετικά με τα νέα Διδασκαλεία, το πρώτο ιδρύεται στην Πελοπόννησο με έδρα την Τρίπολη και λειτούργησε αμέσως, το δεύτερο στα Επτάνησα με έδρα την Κέρκυρα και ξεκίνησε να λειτουργεί τον Σεπτέμβριο του 1882 (Β.Δ. 16/6/1882) ενώ το τρίτο θα ιδρυθεί δύο χρόνια μετά στη Θεσσαλία, με έδρα τη Λάρισα.⁹⁸ Η επιλογή του τόπου του τελευταίου δεν ήταν τυχαία. Οφείλεται σε πολιτικούς λόγους, αφού μόλις το 1881 είχαν προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος η Θεσσαλία και η Άρτα στις οποίες έπρεπε να εξαπλωθεί το εκπαιδευτικό δίκτυο αλλά και να διευκολύνει την εκπαίδευση στις περιοχές αυτές. Τα Διδασκαλεία αυτά θα λειτουργήσουν εφαρμόζοντας τις διατάξεις του νόμου ΧΘ'/1878, δηλαδή θα λειτουργήσουν κατά το πρότυπο του εν Αθήναις Διδασκαλείου και ακολουθώντας τη νέα μέθοδο, τη συνδιδασκτική, που είχε εισαχθεί στα δημοτικά σχολεία της χώρας και θα γίνει αναλυτική αναφορά παρακάτω. Παρόλα αυτά, στο Διδασκαλείο της Πελοποννήσου δεν λειτουργούσε εξατάξιο δημοτικό σχολείο, όπως σε αυτό των Αθηνών, αλλά τετρατάξιο πρότυπο δημοτικό σχολείο με 4 τάξεις και 4 δασκάλους, στο οποίο έκαναν εξάσκηση οι σπουδαστές και οι μετεκπαιδευόμενοι γραμματοδιδάσκαλοι. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε στο παραπάνω Διδασκαλείο, ήταν η συνδιδασκτική με το ερβατιανό⁹⁹ σύστημα.

3.2.2 Εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου

Από το 1870 απασχολεί την πολιτεία και τους διανοούμενους το ζήτημα της μεθόδου διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία. Συχνές ήταν οι φωνές που μιλούσαν για αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής με τη συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας (νομοσχέδια Αυγερινού, έκθεση Σ.Δ.Ε.Γ.). Το εν λόγω θέμα θα είναι από τα πρώτα που θα απασχολήσουν τον νεοσυσταθέντα τότε Ελληνικό Διδασκαλικό Σύλλογο (Ε.Δ.Σ.).¹⁰⁰ Σε

⁹⁸ Λ. Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια*, ό.π., σ. 166.

⁹⁹ Σημασία στην παιδαγωγική του Herbart δεν έχουν οι γνώσεις, αλλά κυρίως η ηθική του ανθρώπου. Αποδεχόταν την άποψη του Locke ότι ο άνθρωπος γεννιέται «*Tabula rasa*» και θεωρούσε ότι τεράστια σημασία στη διδασκαλία έχει η διεύρυνση του παραστατικού κύκλου των μαθητών μέσω της δημιουργίας συνδέσεων των γνώσεων που έχει ήδη ο μαθητής με τις νέες γνώσεις που του παρέχονται με τη διδασκαλία. Στην Ελλάδα η Ερβαρτιανή παιδαγωγική πήρε διάφορες μορφές. Όμως στο επίκεντρό της βρισκόταν πάντα ο φρονηματισμός και η καταπίεση του μαθητή.

¹⁰⁰ Ο Ε.Δ.Σ. ιδρύθηκε το 1873 και αποτελεί την πρώτη συνδικαλιστική κίνηση των εκπαιδευτικών, με έντονη παρουσία και ουσιαστική παρέμβαση στα εκπαιδευτικά πράγματα. Συμπεριλάμβανε ως μέλη

ομιλία του το 1875 ο πρόεδρος του συλλόγου Γ. Μιστριώτης έθεσε το θέμα της μεθόδου διδασκαλίας που θα αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού σε πολλές ειδικές συνελεύσεις του συλλόγου.¹⁰¹ Πάντως, από τα πρακτικά των ειδικών συνελεύσεων του Ε.Δ.Σ. του 1878 - 1879, φαίνεται ότι δεν ήταν λίγοι εκείνοι που υποστήριζαν το παλαιό σύστημα ή έστω τη λεγόμενη μικτή μέθοδο ως προσφορότερη της συνδιδασκτικής που προτεινόταν, διότι δεν υπήρχε ικανός αριθμός δασκάλων για την εφαρμογή της και γιατί απαιτούνταν μεγάλα χρηματικά ποσά, στα οποία το κράτος δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει. Πέρα από αυτούς τους ενδοιασμούς που ήταν φανεροί, διαφαινόταν και ένας έμμεσος φόβος για την τύχη των εν ενεργεία δασκάλων τότε και οι οποίοι θα ήταν άδικο να χαρακτηριστούν ως άχρηστοι με τη νέα μέθοδο.¹⁰²

Το θέμα συζητήθηκε λεπτομερέστατα σε επαναλαμβανόμενες ειδικές συζητήσεις του Ε.Δ.Σ. και μάλιστα ο παιδαγωγός και πρώτος γενικός γραμματέας του συλλόγου Μιλτ. Βρατσάνος επισήμανε πως αποφασιστικός παράγοντας για την επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου διδασκαλίας αποτελεί ο αριθμός των μαθητών που φοιτούν σε κάθε σχολείο, όταν παρουσίασε εκτενώς τις αρετές και τις ελλείψεις και των τριών τρόπων διδασκαλίας, του συνδιδασκτικού, του αλληλοδιδασκτικού και του μικτού.¹⁰³

Μετά από τις εκτεταμένες συζητήσεις αποφασίστηκε να συσταθεί από τον Σύλλογο μια 9μελής ειδική επιτροπή αποτελούμενη από τέσσερις δημοδιδασκάλους του παλαιού συστήματος, τέσσερις του νέου και ενός

του δασκάλου, ελληνοδασκάλου και καθηγητές γυμνασίων. Ελεγχόμενος από τους τελευταίους, κατά την πρώτη φάση της δράσης του (μέχρι το 1889), διατυπώνει θέσεις προωθητικές, όπως την ίδρυση «Σχολής για τη μόρφωση των δασκάλων», που ήταν και από τους πρωταρχικούς του στόχους, την καθιέρωση υποχρεωτικής φοίτησης, το αμετάθετο των εκπαιδευτικών, την αλλαγή της μεθόδου διδασκαλίας.

¹⁰¹ Ο Ε.Δ.Σ. μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Πλάτων*, που άρχισε να εκδίδει από τις 31/10/1878, έθετε στα μέλη του προς μελέτη και συζήτηση μια σειρά ζητημάτων με στόχο τη βελτίωση της μέσης και δημοτικής εκπαίδευσης. Ένα από αυτά ήταν: «ποια τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της συνδιδασκτικής και αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα δημοτικά σχολεία».

¹⁰² Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 167.

¹⁰³ Ο Βρατσάνος, αφού αποκλείει τον αλληλοδιδασκτικό τρόπο, εκφράζει την άποψη ότι για το συνδιδασκτικό τμήμα έπρεπε η τάξη «η υφ' ενός μόνον δασκάλου διδασκομένη» να περιέχει 25-40 μαθητές, πέραν του αριθμού των 40 υπήρχε «χρεία βοηθού», πρακτική που ακολούθησαν και άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως η Ελβετία που «μεταχειρίζονταν τους καλούμενους *èlèves-vegents*». Ο ίδιος επικαλείται την περίπτωση της Γερμανίας, όπου υπήρχε «ασυμφωνία» στο ζήτημα των «μεθόδων», για να επισημάνει τελικά ότι η εισαγωγή της όποιας μεθόδου έπρεπε να γίνει «κατά μικρόν και μετά περισκέψεως».

καθηγητή ως προέδρου που θα είχε δικαίωμα ψήφου,¹⁰⁴ για να εξετάσει και τα δύο συστήματα και να υποβάλλει το πόρισμά της. Η λύση αυτή φαίνεται ότι ικανοποίησε όλες τις πλευρές.

Η Επιτροπή, έπειτα από συνεχείς επισκέψεις στο πρότυπο δημοτικό σχολείο του νέου Διδασκαλείου, όπου γινόταν χρήση της συνδιδασκτικής αλλά και στο δημοτικό του Αρσακείου, όπου γινόταν χρήση της μικτής, υπέβαλλε την ομόφωνη πρότασή της, η οποία προκάλεσε πλήθος συζητήσεων και διαφωνιών. Η Επιτροπή τοποθετήθηκε υπέρ της συνδιδασκτικής ομόφωνα και υπήρξαν δύο τάσεις. Η μία υποστήριζε την άμεση εισαγωγή της και η άλλη τη σταδιακή προσαρμογή του δημοτικού σχολείου στη νέα μέθοδο. Βέβαια, έκανε ξανά την εμφάνισή του το θέμα των εν ενεργεία δασκάλων, οι οποίοι για να διδάξουν τη νέα μέθοδο, έπρεπε σύμφωνα με τη γνώμη της Επιτροπής, να μετεκπαιδευθούν για κάποιο χρονικό διάστημα. Σχετικά με το άλλο σοβαρό ζήτημα των απαιτούμενων δαπανών που είχαν σχέση με τον αριθμό των μαθητών ανά τάξη, η πρόταση της Επιτροπής διευκόλυνε τα πράγματα, μιας και λίγα σχολεία είχαν πάνω από 80 μαθητές για να απαιτούνται και περισσότεροι δάσκαλοι.¹⁰⁵

Μετά την υποβολή της πρότασης του Ε.Δ.Σ. στο Υπ. Ε.Δ.Ε., η κυβέρνηση προχώρησε στην έκδοση του διατάγματος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου σύμφωνα με το οποίο αντικαθίσταται «η μηχανική και της του πνεύματος αναπτύξεως κωλυτική» αλληλοδιδασκτική μέθοδος με τη συνδιδασκτική.¹⁰⁶ Στην εκτελεστική εγκύκλιο του διατάγματος ο υπουργός Ε.Δ.Ε. Νικ. Μαυροκορδάτος παρέθεσε τους λόγους στους οποίους στηρίχτηκε η απόφασή του, αναφέροντας την ανάγκη όχι μόνο ηθικής διάπλασης του παιδικού χαρακτήρα, αλλά και στη δυνατότητα να καταστεί η Ελλάδα ανταγωνιστική ως προς τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες μέσω της πνευματικής ανάπτυξης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Σύμφωνα με το διάταγμα, οι μαθητές χωρίζονται σε τέσσερις και αν υπάρχει ανάγκη σε πέντε ετήσιες τάξεις στα δημοτικά σχολεία της χώρας, και η διδασκαλία των μαθημάτων γίνεται από απόφοιτους των νέων Διδασκαλείων σύμφωνα

¹⁰⁴ Σ' εφαρμογή της απόφασης αυτής, μετά από ψηφοφορία, αναδείχθησαν ως μέλη οι Θ.

Παπαδημητρακόπουλος ως πρόεδρος, Π.Π. Οικονόμος, Σπ. Μωραΐτης, Βλ. Σκορδέλης, Β. Βούλγαρις, Δημ. Γραφειάδης, Γ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Μανούσης και Γ. Κωνσταντινίδης.

¹⁰⁵ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.169.

¹⁰⁶ Β.Δ. 3/9/1880, «Περί μεθόδων διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις», Εφ.Κ. 97/15-9-1880, τχ. Α'.

με την επικρατούσα μέθοδο και από δασκάλους «ασκηθέντες επαρκώς εν προτύποις», μετά από πρόσκληση του Γενικού Επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης Δ. Πετρίδη. Ο Πετρίδης, το ίδιο έτος, εκδίδει ιδιωτικά το βιβλίο *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις μαθημάτων*, που ουσιαστικά είναι το πρώτο αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα για το 4τάξιο δημοτικό σχολείο με τη νέα μέθοδο, με αναφορές επίσης στο σκοπό του σχολείου και στα καθήκοντα των δασκάλων.

Το Υπ. Ε.Δ.Ε. περιορίστηκε απλά στην επικύρωση του έργου του Πετρίδη, το οποίο θα είναι ως το 1894 ο μοναδικός «επίσημος» όχι όμως και υποχρεωτικός οδηγός των δασκάλων. Κάποιοι από τους εν ενεργεία δασκάλους κλήθηκαν και ασκήθηκαν στη νέα μέθοδο με το Β.Δ. 16/3/1881 από τον παιδαγωγό Π. Π. Οικονόμου στο πρότυπο σχολείο του Διδασκαλείου Αθηνών, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο δάσκαλος Παν. Παπαϊωάννη Φιλόπουλος.¹⁰⁷ Η πλειοψηφία όμως των δασκάλων ασκήθηκε το καλοκαίρι του 1884 με βάση το διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου και θεωρείται η πρώτη οργανωμένη επιμόρφωση δασκάλων και διδασκαλισσών στο νεοελληνικό κράτος. Πάντως, για μια ολόκληρη δεκαετία εξακολουθούσε να εφαρμόζεται ανεπίσημα η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, παρόλο που είχε ψηφιστεί το διάταγμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1880 που καθιέρωνε τη συνδιδασκτική.

Ωστόσο, θα πρέπει να δεχθούμε πως, αν και προέκυψαν στην πράξη προβλήματα κατά τη μετάβαση από τη μία μέθοδο στην άλλη, η ανάδειξη της συνδιδασκτικής μεθόδου θεωρείται σταθμός στην εξέλιξη της δημοτικής εκπαίδευσης και συνδέεται με τις νέες αντιλήψεις για ανάπτυξη και πρόοδο. Με την εισαγωγή της νέας μεθόδου διαμορφώνεται μια νέα σχολική τάξη, όπου ο δάσκαλος αποκτά πλέον ηγεμονικό ρόλο,¹⁰⁸ αφού θα είναι ο μοναδικός υπεύθυνος για τη χειραγώγηση των μαθητικών συνειδήσεων και τη μεταλαμπάδευση αξιών στους μαθητές.

¹⁰⁷ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.170.

¹⁰⁸ Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο αλληλοδιδασκτικό, στο οποίο ο δάσκαλος είχε το ρόλο του συντονιστή, της επίβλεψης της εργασίας των πρωτόσχολων και του εξεταστή, στο συνδιδασκτικό σχολείο ο δάσκαλος είχε την αποκλειστική ευθύνη της διδασκαλίας και της τάξης.

3.3 Εκπαιδευτικά μέτρα της τέταρτης κυβέρνησης Χ. Τρικούπη (1882-1885)

3.3.1 Σύσταση πλήρων δημοτικών σχολείων

Από τα πρώτα μέτρα της τέταρτης μακρόχρονης κυβέρνησης Τρικούπη είναι η ενεργοποίηση του νόμου περί δημοτικών σχολείων (6/18 Φεβρουαρίου 1834, άρθρο 59) και του βασιλικού διατάγματος περί μεθόδου διδασκαλίας (3/9/1880) στα σχολεία. Στον υπουργό Ε.Δ.Ε. Κων. Λομβάρδο (3/3/1882-12/7/1883) και στο Υπουργικό Συμβούλιο, σύμφωνα με το Β.Δ. της 14/8/1882, που υπογράφεται από τους παραπάνω στο όνομα του Βασιλιά, δίνεται η δυνατότητα σύστασης πλήρων δημοτικών σχολείων στον εκάστοτε υπουργό που θα λειτουργούν κατά τη συνδιδασκτική μέθοδο σε κάθε δήμο της χώρας που υπήρχε ανάγκη. Μάλιστα, αν οι δήμοι δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στα έξοδα συντήρησης των σχολείων, τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν εξολοκλήρου με δαπάνες του κράτους. Η ίδρυση πλήρων εξατάξιων δημοτικών σχολείων φανερώνει την ανάγκη αύξησης των ετών φοίτησης και επιπλέον τη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης. Πρακτικά όμως φαίνεται ότι το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε επιλεκτικά, αποτελώντας μέσο για πολιτική ανταλλαγή και όχι για ικανοποίηση πραγματικών αναγκών.¹⁰⁹

Ο Λομβάρδος την ίδια περίοδο προχώρησε στη δημιουργία και οργάνωση εμπορικών ναυτικών σχολών για την εκπαίδευση των εμποροπλοιάρχων νέων, κάνοντας μια προσπάθεια για στροφή στην επαγγελματική εκπαίδευση.¹¹⁰ Ωστόσο, οι προσπάθειες αυτές, όπως και η ίδρυση γεωργικών σχολείων πέντε χρόνια μετά στην Αθήνα, Αϊδίνιο, Θεσσαλία, Αλμυρό, Τίρυνθα και Βυτίνα, δεν απέφεραν σημαντικό αποτέλεσμα, κι αυτό όχι μόνο λόγω της ανεπαρκούς χρηματοδότησης αλλά και εξαιτίας της κυρίαρχης ιδεολογίας ότι οι κλασικές σπουδές αποτελούσαν βασική

¹⁰⁹ Ο Δηλιγιάννης ανέφερε στη Βουλή ότι πλήρη δημοτικά σχολεία ιδρύθηκαν την περίοδο εκείνη «εν πρώτοις» στις πατρίδες των υπουργών, κατόπιν δε στις πατρίδες «των οικειοτέρων αυτών», με αποτέλεσμα να παράγεται «ανισότητα εν τη εκπαίδευσει» (Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση 31, 23/6/1895).

¹¹⁰ Νόμος ΑΛΘ'/22 Ιουνίου 1882 «Περί συστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών», Εφ. Κ.60/2-7-1882, τεύχ. Α' και το εκτελεστικό διάταγμα της 19/8/1882 «Περί συστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών». Εφ. Κ.87/27-8-1882, τεύχ. Α'. Με το τελευταίο συστάθηκαν τέσσερις εμπορικές ναυτικές σχολές «πρώτου βαθμού» στην Πάτρα, τον Πειραιά, τη Σύρο και το Αργοστόλι και τέσσερις «δευτέρου βαθμού» στο Γαλαξίδι, Ύδρα, Σπέτσες και Θήρα. Στις πρώτες, τριετούς διάρκειας, γίνονταν δεκτοί οι έχοντες ενδεικτικό προβιβασμού από την πρώτη τάξη του Γυμνασίου ενώ στις δεύτερες, διετούς διάρκειας, οι έχοντες απολυτήριο Σχολαρχείου.

προϋπόθεση για την κοινωνική ανέλιξη. Τέλος, ο ίδιος ο υπουργός θα εκδώσει μια σειρά άλλων διαταγμάτων, όπως την εισαγωγή της οπλασκίας και των στρατιωτικών ασκήσεων στα Διδασκαλεία του κράτους¹¹¹ και στα γυμνάσια,¹¹² όμως εκεί που θα επικεντρωθεί, ήταν να θέσει τέρμα στην ανεπίτρεπτη κατάσταση που επικρατούσε ως προς το θέμα των διδακτικών βιβλίων της μέσης και δημοτικής εκπαίδευσης.

3.3.2 Ενέργειες καταπολέμησης της βιβλιοκαπηλίας

Το θέμα των διδακτικών βιβλίων απασχόλησε από πολύ νωρίς την Πολιτεία, αφού εκτός από την παιδαγωγική διάστασή του αναδεικνύεται η κοινωνική και η οικονομική. Προσπάθειες εξάλειψης του φαινομένου έγιναν και παλιότερα, το 1856, 1867 από τον υπουργό Χ. Χριστόπουλο αλλά και το 1875 από τον Γ. Μίληση χωρίς αποτέλεσμα, καθώς τα βιβλία εγκρίνονταν με όρους ανοχής και συναλλαγής. Επίσης, η έλλειψη ελέγχου στα βιβλία είχε ως αποτέλεσμα τη χρήση μη εγκεκριμένων βιβλίων από τους δασκάλους. Συνέπεια των παραπάνω ήταν το μίσος όσων αποφοιτούσαν από το σχολείο προς τα βιβλία και ελάχιστοι να έχουν την ικανότητα να διαβάζουν βιβλίο ή εφημερίδα με ευχέρεια. Αντίστοιχες προσπάθειες απάλειψης των νοσηρών αυτών φαινομένων στο θέμα των βιβλίων είχαν απασχολήσει και τον Ν. Μαυροκορδάτο, υπουργό Ε.Δ.Ε. στην προηγούμενη κυβέρνηση Τρικούπη, στέλνοντας μάλιστα σχετική εγκύκλιο αλλά και σχετικό βασιλικό διάταγμα (29/9/1880) στη συνέχεια στους εκπαιδευτικούς. Και ο επιθεωρητής Π. Παπαναστασίου, στην «έκθεση επιθεωρήσεως των εν Πυλία, Μεσσήνη και Ολυμπία δημοτικών σχολείων και γραμματοδιδασκαλείων» επισημαίνει την ανάγκη αλλαγής πολιτικής για το σχολικό βιβλίο αναφέροντας ότι τα διδακτικά βιβλία είχαν αφεθεί «εις την όρεξιν και θέλησιν παντός αγραμμάτου τυποκλόπου» με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ενδιαφέρον συγγραφής βιβλίων.¹¹³

¹¹¹ Νόμος ΑΜ'/22 Ιουνίου 1882 «Περί τροποποιήσεως και προσθήκης διατάξεων αναφερομένων εις τα Διδασκαλεία», Εφ. Κ.60/2-7-1882, τεύχ. Α' και το εκτελεστικό του νόμου Β.Δ. 14/4/1883, «Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα Διδασκαλεία του κράτους», Εφ. Κ.149/21-4-1883.

¹¹² Με βάση τον νόμο ΑΡΙΘ'/1883 στα γυμνάσια του κράτους δημόσια και ιδιωτικά εισάγονται ως τακτικό υποχρεωτικό μάθημα οι στρατιωτικές ασκήσεις. Για το σκοπό αυτό διορίζεται ένας ανθυπασπιστής του πεζικού ως προγυμναστής, βοηθούμενος από κατώτερους αξιωματικούς, που ορίζονται από το υπουργείο Στρατιωτικών.

¹¹³ Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια, ό.π.*, σ. 183.

Αυτήν την παραπάνω απαράδεκτη κατάσταση προσπάθησε να τερματίσει ο υπουργός Ε.Δ.Ε. του Τρικούπη, Κ. Λομβάρδος. Ειδικότερα, η κυβέρνηση Τρικούπη προχωράει στην ψήφιση του νόμου ΑΜΒ΄ του 1882 για να θέσει τέρμα στη βιβλιοκαπηλία, που μάλιστα την κοινωνία. Με τον παραπάνω νόμο εισάγεται ένα βιβλίο για κάθε μάθημα που θα εγκρινόταν από το Υπ. Ε.Δ.Ε. έπειτα από διαγωνισμό κάθε τέσσερα χρόνια.¹¹⁴ Τρεις εισηγητικές επιτροπές είχαν την αρμοδιότητα να κρίνουν τα βιβλία, μία για τα φιλολογικά, μία για τα φυσικομαθηματικά και μία για τα βιβλία ηθικών επιστημών. Τα τελευταία έπρεπε να εγκριθούν και από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας. Το σχετικό εκτελεστικό διάταγμα¹¹⁵ του νόμου εκδίδεται μέσα σε δύο μήνες και υπογράφεται τόσο από τον υπουργό Ε.Δ.Ε. Κων. Λομβάρδο όσο και από τον Χ. Τρικούπη και τρεις συναρμόδιους υπουργούς, γεγονός που καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του θέματος για την κυβέρνηση. Στο διάταγμα προβλεπόταν η συγκρότηση, σύνθεση και η δικαιοδοσία των Επιτροπών κρίσης καθώς και τα σχετικά με τη διεξαγωγή του διαγωνισμού.

Για τα βιβλία που προορίζονται για την κατώτερη εκπαίδευση και τα διδασκαλεία συστήνονται επίσης τρεις επιτροπές. Η πρώτη αποτελούμενη από πέντε μέλη και κρίνει τα φιλολογικά και τα αναγνωστικά, η δεύτερη από τρία μέλη για τα φυσικά και τα μαθηματικά και η τρίτη από επτά μέλη και κρίνει τα φιλοσοφικά, παιδαγωγικά και θρησκευτικά καθώς και τα των τεχνικών μαθημάτων βιβλία. Για να αποφευχθεί η πολιτική εκμετάλλευση του θέματος, διορίζονται οι κριτές με Β.Δ., όπως προβλεπόταν, μετά από πρόταση της ειδικής ενδεκαμελούς επιτροπής, η οποία, για να καταλήξει σε γνωμοδότηση, έπρεπε να υπάρχει πλειοψηφία τουλάχιστον επτά μελών. Όλες οι παραπάνω αποφάσεις δημοσιεύονταν στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως αναλυτικά και αιτιολογημένα. Επομένως, η κυβέρνηση Τρικούπη με το νόμο αυτό προσδοκούσε την ανάσχεση των αθέμιτων φαινομένων που προέρχονταν από την πολιτική του αθέμιτου ανταγωνισμού οδηγώντας στην καθιέρωση της αξιοκρατίας και εξασφαλίζοντας προσιτές τιμές μέσω του ελέγχου του κόστους παραγωγής χωρίς να επιβαρύνουν τον οικογενειακό προϋπολογισμό.

¹¹⁴ Νόμος ΑΜΒ΄/22 Ιουνίου 1882 «Περί των διδακτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδύσεως», Εφ.Κ.61/2-7-1882, τχ. Α΄.

¹¹⁵ Β.Δ. της 4/9/1882 «Περί διδακτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδύσεως», Εφ. Κ.94/5-9-1882.

Αν και η ρύθμιση αυτή είχε θετικά στοιχεία, ωστόσο παρουσιάστηκαν προβλήματα που είχαν σχέση με τον περιορισμό ενός βιβλίου για κάθε μάθημα, την εύρεση των κατάλληλων βιβλίων και κριτών. Επίσης, στα παραπάνω να προσθέσουμε τη μειωμένη συμμετοχή υποψηφίων στον διαγωνισμό για τη συγγραφή των βιβλίων των δημοτικών σχολείων, με συνέπεια την ελεύθερη χρήση βιβλίων και μη εγκεκριμένων, όμως να περιέχουν την προβλεπόμενη ύλη.¹¹⁶ Το θέμα, πάντως, των βιβλίων απασχόλησε και τις επόμενες κυβερνήσεις Τρικούπη, όπου ο υπουργός Ε.Δ.Ε. της πέμπτης κυβέρνησης Γεώργιος Θεοτόκης το 1889 πρότεινε την κατάργησή του με το νομοσχέδιο περί συστάσεως Συμβουλίου Μέσης Εκπαιδεύσεως, ενώ η επόμενη κυβέρνηση πρότεινε την τροποποίηση του νόμου, με τον νόμο ΒΡΛ' /1893, όπου παρέμεινε η έγκριση ενός μόνο βιβλίου, όμως μειώνεται η διάρκεια διενέργειας του διαγωνισμού από τέσσερα σε τρία έτη, ενώ τα μέλη των επιτροπών θα διορίζονται απευθείας από τον υπουργό.¹¹⁷ Και με αυτόν τον νέο νόμο ο υπουργός Ε.Δ.Ε. της έκτης κυβέρνησης Τρικούπη Κ. Κοσσονάκος προσδοκούσε τον αποκλεισμό της βιβλιοκαπηλίας, «της ασχημίζουσας τας τάξεις των λογίων και αδικούσας την κοινωνίαν», όπως ανέφερε στη Βουλή¹¹⁸ κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, που όμως δεν επαληθεύτηκε.

3.3.3 Αποστολή επιθεωρητών στα δημοτικά σχολεία

Η έλλειψη επιθεώρησης στη γενική εκπαίδευση αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της περιόδου. Η κακή λειτουργία των δημοτικών σχολείων οφειλόταν στην ανυπαρξία εποπτείας, κάτι που ήταν γνωστό στην Πολιτεία από τη δεκαετία του εβδομήντα, χωρίς όμως να επιδείξει το δέον ενδιαφέρον για την επίλυση του θέματος. Η κυβέρνηση Τρικούπη τότε αποφάσισε να αποστείλει σε πολλές περιοχές της χώρας, εκτός από την Αττική, 14 έκτακτους επιθεωρητές¹¹⁹ με σκοπό τη συλλογή στοιχείων για τη δημοτική εκπαίδευση. Πρόκειται για μια πρωτοποριακή ενέργεια της κυβέρνησης Τρικούπη, αφού θα είχε τη δυνατότητα να πληροφορηθεί την κατάσταση της εκπαίδευσης στα πρωτοβάθμια σχολεία από έγκυρους

¹¹⁶ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 184-185.

¹¹⁷ Β.Δ. της 20/2/1893 «προς εκτέλεσιν των περί διδακτικών βιβλίων ΒΡΛ' νόμου», Εφ. Κ.40/22-2-1893, άρθρο 6.

¹¹⁸ Ε.Σ.Β. Συνεδρίαση 25, 21 Δεκεμβρίου 1892.

¹¹⁹ Διάταξις «Περί αποστολής επιθεωρητών δημοτικών σχολείων», 1883, Εφ. Κ.261/5-7-1883 και Διάταξις «Περί διορισμού επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων», 1883, Εφ. Κ.263/6-7-1883.

παιδαγωγούς, με τελικό στόχο τη διόρθωση στο μέλλον της νοσηρής κατάστασης. Ήδη από τις εκθέσεις των επιθεωρητών αυτών, τα μηνύματα για την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης είναι αρνητικά, θίγοντας όλα τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν, από την έλλειψη, την πολυμορφία και ακαταλληλότητα του διδακτικού προσωπικού μέχρι την ακαταλληλότητα των κτιρίων και την ανυπαρξία στοιχειώδους υποδομής. Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου στην έκθεσή του για τα δημοτικά σχολεία της Κέρκυρας, που επιθεώρησε, επισημαίνει ανάγλυφα την όλη κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης: «Οι πλείστοι των δημοδιδασκάλων είναι άχρηστοι και επιβλαβείς, ελάχιστοι δε αγαθοί. Τα διδακτήρια είναι γενικώς ειπείν άθλια. Τα εν χρήσει διδακτικά βιβλία πολλά και ουχί τα καταλληλότερα. Αι διδακτικά μέθοδοι εντελώς αψυχολόγητοι. Οι παιδαγωγικοί τρόποι ήκιστα παιδαγωγικοί. [...] Το θήλυ φύλο ουδαμώς ουδαμού φοιτά εις τα σχολεία. Είναι σύμπαν εντελώς αγράμματων και απαίδευτον. Του άρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία και τούτο όλως ατάκτως και ελλιπέστατα. Ατελέστερος τύπος δημοτικού σχολείου του παρ' ημίν υπάρχοντος δεν είναι δυνατός. [...] Αν και τα άλλα δημοτικά σχολεία της Ελλάδος είναι παρόμοια εκείνοις, τα οποία είδον, ανάγκη εθνική και επείγουσα τα δημοτικά σχολεία της Ελλάδος να διοργανωθώσιν».¹²⁰

Αφού η κατάσταση στην Κέρκυρα παρουσιάζεται ζοφερή, το νησί που δεν αισθάνθηκε τον τουρκικό ζυγό, που διέθετε Διδασκαλείο και στο παρελθόν την Ιόνιο Ακαδημία, μπορούμε να συμπεράνουμε πόσο κακή ήταν η κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης στις άλλες περιοχές της χώρας. Ο Νικ. Σπαθής, που επιθεώρησε τα 57 σχολεία του νομού Τρικάλων, αναφέρει πως τα περισσότερα από αυτά στεγάζονταν σε κτίρια «εντελώς άχρηστα ή παρακίνδυνα», είχαν μεγάλες ελλείψεις σε εξοπλισμό (έπιπλα, θρανία κ.λπ.), οι μαθητές πήγαιναν σχολείο μόνο έξι μήνες και προσέρχονταν στα περισσότερα σχολεία χωρίς βιβλία. Από τους 19 δασκάλους και δασκάλες που επιθεώρησε, ικανούς έκρινε μόνον τέσσερις, ενώ τους υπόλοιπους χαρακτηρίζει ως άχρηστους και βλαβερούς.¹²¹ Ο Πέτρος Παυλάτος επιθεώρησε τα 54 σχολεία της Γορτυνίας. Από αυτά τα 20 δεν λειτουργούσαν, ενώ από τα υπόλοιπα μόνο τέσσερα κατά ένα μέρος

¹²⁰ Έκθεσις Χ. Παπαμάρκου στο: Υπ.Ε.Δ.Ε., *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1885, σ.21-22.

¹²¹ Έκθεση Ν.Κ. Σπαθή, στο ίδιο, σ.42-54.

εκπλήρωναν τον προορισμό τους. Τα υπόλοιπα τα χαρακτηρίζει «ανωφελή και άχρηστα» και «επιβλαβή εις τους παιδιάς».¹²² Οι πληροφορίες που παίρνουμε από την έκθεση του επιθεωρητή Νικ. Καραβά για τα δημοτικά του Οιτύλου και του Γυθείου δεν ήταν καλύτερες. Τα θέματα που κυριαρχούν στην έκθεσή του, ήταν η διδασκαλία χωρίς μέθοδο, η αδικαιολόγητη απουσία εκπαιδευτικών από τα σχολεία και η κατάσταση των κτιρίων.¹²³ Το θέμα της απουσίας των εκπαιδευτικών θα απασχολήσει το υπουργείο και στα μετέπειτα χρόνια, όπως φανερώνει η εγκύκλιος που στάλθηκε προς τους νομαρχιακούς δασκάλους και τους προϊσταμένους δημοτικών σχολείων από τον υπουργό Ε.Δ.Ε. Π. Μανέτα το 1888.¹²⁴

Άλλοι επιθεωρητές περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση στα δημοτικά σχολεία της χώρας, όταν αναφέρονται στη μέθοδο διδασκαλίας και στο περιεχόμενο των μαθημάτων. Ο Ν. Πολίτης στην έκθεσή του για τα δημοτικά σχολεία του Βόλου, που επιθεώρησε, υποστηρίζει ότι οι μαθητές διδάσκονται μόνο ανάγνωση και αυτή με τρόπο ξερό, μονότονο και άψυχο, καθώς και λίγη γραφή «άμορφον και αφιλόκαλλον». Η Γεωγραφία, η Ιστορία και «τα ιερά καλούμενα μαθήματα» διδάσκονται «δια της μεθόδου της μηχανικής αποστηθίσεως, της προσφυστάτης εις αποξήρανσιν του νου και μάρανσιν της αρτιθαλούς κρίσεως των παιδων». Στην έκθεσή του, επίσης, αμφισβητεί την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης στα παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και κυρίως στο Αρσάκειο στην Αθήνα, απ' όπου αποφοιτούσε η πλειοψηφία των διδασκαλισσών. Αιτιολογεί τη διδακτική έλλειψη των διδασκαλισσών «ουχί πάντοτε εις ανικανότητα των διδασκαλισσών, αλλ' εις το αμέθοδον της διδασκαλίας εν τω Αρσακείω, όπου αύται εκπαιδεύονται».¹²⁵ Ο Ι. Κοφινιώτης χαρακτηρίζει τα δημοτικά σχολεία της

¹²² Έκθεση Π. Παυλάτου, ό.π., σ.157.

¹²³ Έκθεση Ν. Καραβά, ό.π., σ.136.

¹²⁴ Εγκύκλιος με αριθμό 777/14 Απριλίου 1888: «Πολλαχόθεν πληροφορούμεθα ότι ένιοι των δημοδιδασκάλων [...] προσέρχονται εις το σχολείον των, ουχί κατά τας κεκανονισμένας ώρας αλλ' οπόταν δόξη αυτοίς, το δε χείριστον, αφού διαμείνωσιν ολίγην ώραν εν αυτώ, εξέρχονται εγκαταλείποντες και σχολείον και μαθητάς εις την διάκρισιν του επιστάτου [...] και μεταβαίνουσιν εις το εγγύς καφενείον ή καπηλείον», ενώ άλλοι απουσίαζαν ολόκληρες μέρες ταξιδεύοντας «χάριν ιδίων υποθέσεων άνευ αδειάς των προϊσταμένων αρχών προς μεγάλην βλάβην των παρ' αυτώ εκπαιδευομένων». Το υπουργείο παιδείας εντέλλεται προς τους νομαρχιακούς δασκάλους και τους προϊσταμένους των δημοτικών σχολείων την επιθεώρηση των σχολείων της περιφέρειάς τους, προς αποφυγή αυτού του φαινομένου και Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.188.

¹²⁵ Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2015, σ.159.

Μεγαλόπολης ως πνευματικά νεκροταφεία, ενώ οι δάσκαλοι είναι οι νεκροθάφτες του πνεύματος.¹²⁶

Παρόλα αυτά, τα συμπεράσματα από την επιθεώρηση του 1883 δεν έγιναν αντιληπτά πριν περάσουν άλλα δώδεκα χρόνια, δηλαδή πριν τη μεταρρύθμιση του 1895. Ο Τρικούπης δεν προχώρησε σε ριζικές αλλαγές στη δημοτική εκπαίδευση, αν και ήταν στην εξουσία για επτά χρόνια. Έτσι, δικαιολογημένα αναφέρεται ότι για πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση δεν υπήρχε στη χώρα «λαϊκή παιδεία».¹²⁷

3.3.4 Το διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου 1884

Κύριο μέλημα του Τρικούπη εκείνη την περίοδο ήταν η καταπολέμηση του πελατειακού κράτους και η επικράτηση της αξιοκρατίας στη δημόσια διοίκηση. Με τον νόμο ΑΡΓ΄ της 14^{ης} Μαΐου 1884,¹²⁸ ο διορισμός στο δημόσιο γινόταν όχι μόνο με τον σχολικό τίτλο, αλλά και με τη συμμετοχή σε δημόσιο αδιάβλητο διαγωνισμό με εικοσιπεντάβαθμη βαθμολογική κλίμακα σε αντίθεση με την εξάβαθμη που ίσχυε στη μέση εκπαίδευση. Το παραπάνω αποδίδεται στην αυστηρότερη επιλογή των δημοσίων υπαλλήλων, μιας και ο αριθμός των υποψηφίων ήταν μεγάλος, αφού η πλειοψηφία του πληθυσμού επιδίωκε μια μόνιμη και σίγουρη επαγγελματική αποκατάσταση.

Ο νέος υπουργός Ε.Δ.Ε. Δημ. Βουλπιώτης (12/7/1883-19/4/1885) εκείνη την περίοδο εκδίδει το διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου 1884, που αποτελούνταν από 79 άρθρα, όπου καθορίζονταν με λεπτομέρειες τα σχετικά με τις εγγραφές, τις απουσίες και την οργάνωση των εισιτηρίων, προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων των μαθητών των δημοσίων και ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων της μέσης εκπαίδευσης.¹²⁹ Με το παραπάνω διάταγμα επιδιωκόταν να ελεγχθεί αυστηρά η εισαγωγή και η απόλυση των μαθητών από τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης και κυρίως για τους μαθητές που προέρχονταν από τα ιδιωτικά σχολεία αλλά και γι' αυτούς που έκαναν κατ' οίκον μαθήματα. Οι τελευταίοι, για παράδειγμα, δεν μπορούσαν να

¹²⁶ Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια*, ό.π., σ. 188-189.

¹²⁷ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση 4/12/1889 και 23/6/1895.

¹²⁸ Νόμος ΑΡΓ΄ της 14^{ης} Μαΐου 1884, «Περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των δημοσίων υπαλλήλων», Εφ. Κ.217/26-5-1884, τχ. Α΄.

¹²⁹ Β.Δ. 11/5/1884 «Περί εγγραφής και εξετάσεων μαθητών εν τοις εκπαιδευτηρίοις της μέσης εκπαίδευσως», Εφ. Κ.119/17-5-1884, τχ. Α΄.

εξεταστούν σε δημόσιο γυμνάσιο που δίδασκε ο καθηγητής που τους έκανε ιδιαίτερα μαθήματα (άρθρο 15).¹³⁰ Επίσης, το ίδιο διάταγμα προέβλεπε την αλλαγή της βαθμολογικής κλίμακας από εξάβαθμη σε δεκάβαθμη μικτή,¹³¹ που ίσχυσε μέχρι το 1938. Πάντως, το διάταγμα έδινε βαρύτητα στους τρόπους εξέτασης των μαθητών για την πρόοδό τους με στόχο να απαλλαγούν οι διδάσκοντες από φαινόμενα επιβλαβούς χαλάρωσης. Με τις ρυθμίσεις αυτές το κράτος ήταν σε θέση να ελέγχει περισσότερο το εκπαιδευτικό αλλά και το παιδαγωγικό έργο των διδασκόντων. Επομένως, οι απολυτήριες εξετάσεις αντιμετώπισαν την πρακτική συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που ασκούσαν πιέσεις στο έργο των καθηγητών και αποτέλεσαν επιλογή συγκεκριμένων σχολικών και κοινωνικών στόχων. Το διάταγμα στόχευε στην αντιμετώπιση νοσηρών φαινομένων της περιόδου εκείνης ως προς το εξεταστικό ζήτημα και φυσικά θα απασχολήσει και τους μετέπειτα υπουργούς, όπως ο Αθ. Ευταξίας, που δεκαπέντε χρόνια μετά, εξαίρει το διάταγμα. Στο διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου 1884 θα στηριχτούν όλα τα διατάγματα που θα ακολουθήσουν και θα προσδοκούν τους ίδιους σκοπούς.

Μετά από ένα μήνα περίπου από τη δημοσίευση του διατάγματος, δημοσιεύεται νέο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, όπου το μάθημα των «Ελληνικών» χωρίζεται και στη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών.¹³² Οι 14 συνολικά ώρες διδασκαλίας που προβλέπονταν σε προηγούμενο πρόγραμμα, διαμοιράζονται στις τρεις τάξεις του Ελληνικού Σχολείου. Παρατηρείται, κυρίως, στο νέο πρόγραμμα του 1884 μείωση των ωρών διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών, των Λατινικών και των Θρησκευτικών, αύξηση των ωρών των Μαθηματικών, διαχωρισμός κάποιων μαθημάτων, όπως της Ιστορίας από τη Γεωγραφία, της Φυσικής από τη Φυσική Ιστορία και τη Χημεία, η εισαγωγή των μαθημάτων της Κοσμογραφίας, της Φυσιογνωσίας και φυσικά της Γυμναστικής και της Οπλασκίας, που είχαν εισαχθεί από το 1882. Οι αλλαγές αυτές αποδίδονται στον καθ. της Φιλοσοφικής Σχολής Ν. Πολίτη που υπηρετούσε στο Υπ. Ε.Δ.Ε., όμως δεν εκφράζουν ένα γενικότερο ανανεωτικό πνεύμα. Το πρόγραμμα αυτό όπως

¹³⁰ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.190.

¹³¹ Η βαθμολογική κλίμακα, σύμφωνα με το διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου 1884, έχει ως εξής: άριστα 10, πάνυ καλώς 8-9, καλώς 7-6, σχεδόν καλώς 5, μετρίως 4-3, μετριώτατα 2-1 και κακώς 0. Ως βάση για την προαγωγή των μαθητών λαμβάνεται ο βαθμός «σχεδόν καλώς 5» (άρθρο 35).

¹³² Διάταγμα της 23^{ης} Ιουνίου 1884.

και εκείνο της 2ας Σεπτεμβρίου 1867 αποτέλεσε τη βάση για τα επόμενα προγράμματα μαθημάτων της Μέσης Εκπαίδευσης.

Το ίδιο διάστημα στέλνονται στο εξωτερικό υπότροφοι για να σπουδάσουν την Παιδαγωγική με την υποχρέωση, όταν επιστρέψουν, να υπηρετήσουν για τρία τουλάχιστον χρόνια σε διδασκαλεία του κράτους (Β.Δ. 17/4/1884). Τέλος, ο υπουργός Ε.Δ.Ε. Δημ. Βουλπιώτης, το Σεπτέμβριο του 1884 στέλνει μια εγκύκλιο στους γυμνασιάρχες εκφράζοντας την ανησυχία του για την κατάσταση των ιδιωτικών σχολείων, με σκοπό να φροντίσουν ώστε η οργάνωσή τους να είναι όμοια μ' αυτή των δημόσιων σχολείων και να περιοριστεί η χαλαρότητα που παρατηρούνταν κατά τη λειτουργία τους. Μ' αυτές τις νομοθετικές παρεμβάσεις η Πολιτεία είχε ως στόχο να εμποδίσει ή έστω να αποθαρρύνει το πέρασμα στη Μ. Εκπαίδευση και έπειτα στην Ανώτατη, ωθώντας τους μαθητές να στραφούν στην αγορά εργασίας, όπου υπήρχαν αυξημένες ανάγκες.

3.3.5. Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της πέμπτης κυβέρνησης Χ. Τρικούπη (1886-1890)

3.3.5.1. Νομοθετικές ρυθμίσεις Π. Μανέτα (1887)

Μετά την παραίτηση του Δηλιγιάννη το Μάιο του 1886, αναλαμβάνει και πάλι την εξουσία ο Χ. Τρικούπης. Στις εκλογές της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887, κερδίζει την απόλυτη πλειοψηφία και συνεχίζει το έργο του. Ο Π. Μανέτας (9/5/1886-15/2/1889) ορίζεται νέος υπουργός Ε.Δ.Ε. στην νέα κυβέρνηση Τρικούπη. Μία από τις πρώτες ενέργειές του είναι να ιδρύσει το Βαρβάκειο Λύκειο με σκοπό οι μαθητές να προγυμνάζονται ειδικά στις θετικές επιστήμες, εκτός φυσικά, από τη γενικότερη μόρφωση και την ηθική αγωγή που θα τους παρείχε. Το εν λόγω Λύκειο συντηρούνταν από τους τόκους του Βαρβάκειου κληροδοτήματος και αν αυτοί δεν ήταν αρκετοί από τους τόκους των γενικών κληροδοτημάτων. Το Λύκειο αποτελούνταν από επτά τάξεις, ήταν ισάξιο των γυμνασίων και το απολυτήριό του έδινε στους αποφοίτους τα ίδια δικαιώματα με αυτά του γυμνασίου, εκτός της δυνατότητας να εγγραφούν στο Φιλολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής, στη Θεολογική και στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου. Ο περιορισμός αυτός για το Βαρβάκειο Λύκειο οφείλεται στις 20 λιγότερες ώρες διδασκαλίας των Αρχαίων και των Νέων

Ελληνικών, των Θρησκευτικών κατά 5 και της Ιστορίας κατά 2 ώρες σε σχέση με τα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια της χώρας. Τα φυσικομαθηματικά μαθήματα αντιθέτως διδάσκονταν περισσότερες ώρες ενώ τα Λατινικά ενοποιούνταν με τις ώρες διδασκαλίας της ξένης γλώσσας (κατ' επιλογή Γαλλικά, Αγγλικά, Γερμανικά).¹³³

Ο υπουργός, επίσης, προσπάθησε να συμπληρώσει και να βελτιώσει το νομοθετικό πλαίσιο που σχετίζονταν με τις μεταθέσεις και τις παύσεις των δασκάλων. Έτσι, ακύρωσε κάποιες διατάξεις του νόμου του 1834 και όρισε εκ νέου τις περιπτώσεις εκείνες που οι δάσκαλοι θα έπαιρναν μετάθεση ή θα απολύονταν από την υπηρεσία.¹³⁴ Με τον νόμο του βελτιώθηκε το σύστημα των διδασκαλικών μεταθέσεων και απολύσεων, καθώς ήταν ανοικτό στην ικανοποίηση κομματικών πιέσεων. Τώρα εξασφαλιζόταν κάποια προστασία και μονιμότητα για τους δασκάλους.

Ακόμη, από τον ίδιο υπουργό ψηφίστηκαν οι νόμοι ΑΧΙΒ' και ΑΧΙΓ' της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1887 «Περί αριθμού και μισθού επιστατών και υπηρετών γυμνασίων και ελληνικών σχολείων». Σε αυτούς ρυθμίζονται συμπληρωματικά θέματα σχετικά με το διδακτικό και υπηρετικό προσωπικό των γυμνασίων και ελληνικών σχολείων. Ενδεικτικά, γίνεται αναφορά στην παροχή άδειας από το υπουργικό Συμβούλιο για προσθήκη και τρίτης τάξης στο δημοσυντήρητο γυμνάσιο Αγρινίου, έπειτα από ψήφισμα του δημοτικού συμβουλίου Αγρινίου ή στην απόλυση του βοηθού του ελληνικού σχολείου Κορωπίου λόγω μη συμπλήρωσης του απαιτούμενου αριθμού μαθητών. Τέλος, η σημαντικότερη παρέμβαση της κυβέρνησης Τρικούπη εκείνη την περίοδο ήταν η ψήφιση του νόμου

¹³³ Το Βαρβάκειο λειτουργούσε ως κοινό ελληνικό σχολείο και γυμνάσιο με βάση το από 26/2/1843 ιδρυτικό Β.Δ.. Το Βαρβάκειο είχε στενές σχέσεις με τη Σχολή Ευελπίδων, καθώς την τροφοδοτούσε με πολλούς αποφοίτους του. Την περίοδο 1882-1912 υπάρχει ανάμεσα στα δύο ιδρύματα μια ειδικότερη σχέση. Τότε δημιουργήθηκε μια 8^η τάξη στο 7τάξιο Πρακτικό Λύκειο που λειτουργούσε στο Βαρβάκειο. Η τάξη αυτή προετοίμαζε τους αποφοίτους που ήθελαν να δώσουν εξετάσεις στο Πολυτεχνείο και στη Σχολή Ευελπίδων. Λειτουργούσε ως ένα είδος δημόσιου «φροντιστηρίου», αλλά διερευνάται αν τα παραπάνω (Βαρβάκειο Πρακτικό Λύκειο, 8^η προπαρασκευαστική-φροντιστηριακή τάξη, φοίτηση στη Σχολή Ευελπίδων) απευθυνόταν σε επιμελείς μαθητές ή στα παιδιά ανώτερων κοινωνικών τάξεων, στο: Κιμουτζής Π., "1882-1912: Απόφοιτος Βαρβακείου και κατόπιν Εύελπης", στο Βερέμης Θ.- Θεοδώρου Β.- Κιμουτζής Π., *Ο Βαρβάκης και το Βαρβάκειο*, Εισηγήσεις Ημερίδας, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, 53-67. Για την ιστορία του Βαρβακείου (κτήριο κ.λπ.), του οποίου η αίθουσα είχε χρησιμοποιηθεί πολλές φορές και από την Πολιτεία, λόγω της καταλληλότητάς της, για διεξαγωγή δικών που είχαν ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό αντίκτυπο τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, όπως αυτής για τη σφαγή στο Δήλεσι (1870), την απόπειρα δολοφονίας του Γεωργίου (1898), τη δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη (1905), στο: *Σύλλογος Αποφοίτων Βαρβακείου Σχολής, Η Εποχή των Αρίστων*, Αθήνα, Κάκτος 2007.

¹³⁴ Ν. ΑΦΝΗ' /28 Μαΐου, «Περί πειθαρχικών ποινών, παύσεως και μεταθέσεως των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων», Εφ. Κ. 216/7-8-1887.

ΑΧΜΑ΄9-1-1888 «Περί συστάσεως του Ταμείου Δημοτικής Εκπαιδεύσεως»¹³⁵ που σχετίζονταν με τη χρηματοδότηση των δημοτικών σχολείων. Στο Ταμείο αυτό συγκεντρώνονταν χρήματα από εισφορές δήμων, μονών, κληροδοτήματα και η εισφορά του κράτους προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι δαπάνες της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Η διοίκηση του Ταμείου γινόταν από επιτροπή που αποτελούνταν από ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους, αλλά βρισκόταν στην άμεση δικαιοδοσία του υπουργού. Σκοπός του ήταν η συντήρηση των ήδη υπάρχοντων σχολείων ή και αυτών που επρόκειτο να συσταθούν, διαμοιράζοντας τα βάρη στους δήμους, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν ένα ποσό ανάλογα με τα έσοδά τους, χωρίς αυτό να σχετίζεται, αν το ποσό εισφοράς είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο των δαπανών για τη δημοτική εκπαίδευση του συγκεκριμένου δήμου. Η σύσταση του Ταμείου δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα και η επόμενη κυβέρνηση Τρικούπη, τέσσερα χρόνια μετά, προχώρησε στην κατάργησή του.¹³⁶

3.3.5.2 Πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια στη γενική εκπαίδευση από τον Γεώργιο Θεοτόκη 1889

Ο Γ. Θεοτόκης (15/2/1889-30/7/1890) που διαδέχθηκε τον Π. Μανέτα στο Υπ. Ε.Δ.Ε., όταν παραιτήθηκε ο τελευταίος λόγω διαφωνίας του με τον Τρικούπη, θα προχωρήσει στη ριζική αναδιάρθρωση της γενικής εκπαίδευσης. Κατέθεσε στη Βουλή συνολικά εννιά εκπαιδευτικά νομοσχέδια.¹³⁷ Κατά την κατάθεση των νομοσχεδίων μίλησε στη Βουλή και υποστήριξε με πόνο ψυχής ότι δημοτική εκπαίδευση δεν υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα και ότι η υπάρχουσα εκπαίδευση απ' όλες τις προηγούμενες είναι η χειρότερη, ίσως με μια δόση υπερβολής. Παρουσιάζοντας τις ιδέες του θα μιλήσει επίσης για την ανάγκη μεταρρυθμίσεων στο εκπαιδευτικό

¹³⁵ Όπως έχει ήδη αναφερθεί η σύσταση του προαναφερθέντος Ταμείου είχε προταθεί με σχετικό νομοσχέδιο και από τον υπουργό Δ. Μαυροκορδάτο το 1880.

¹³⁶ Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια, ό.π.*, σ.204.

¹³⁷ Ο Θεοτόκης στις 4/12/1889 υπέβαλλε τα εξής νομοσχέδια: α) «Περί της στοιχειώδους εκπαίδευσεως», β) «Περί μεταρρυθμίσεως των διδασκαλείων του κράτους», γ) «Περί διδασκαλείων των τεχνικών μαθημάτων», δ) «Περί ιδρύσεως διδασκαλείου των θηλέων», ε) «Περί ιδρύσεως ανωτέρων παρθεναγωγείων», στ) «Περί ιδρύσεως μονοτάκτων διδασκαλείων», ζ) «Περί υποδιδασκαλείων», η) «Περί της μέσης εκπαίδευσσεως» και θ) «Περί συμβουλίου επί της μέσης εκπαίδευσσεως».

σύστημα των δύο πρώτων βαθμίδων και θα ζητήσει να συνεργαστούν όλες οι πτέρυγες της Βουλής, για να αποβούν οι μεταρρυθμίσεις χρήσιμες και ωφέλιμες.¹³⁸

Τα νομοσχέδια περιλάμβαναν αιτιολογικές εκθέσεις, στατιστικούς πίνακες με στοιχεία,- κατά νομό,- για τον αριθμό των δασκάλων, των σχολείων, των μαθητών, αλλά και υπολογισμό των εξόδων της δημοτικής εκπαίδευσης, από την ανέγερση διδακτηρίων μέχρι το μισθό του τελευταίου γραμματοδιδασκάλου και την αξία των εκπαιδευτικών οργάνων με προμήθεια. Ο Ι. Πανταζίδης, καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο Μ. Λάππας, τμηματάρχης της Μέσης Εκπαίδευσης στο υπουργείο, συνέταξαν το νομοσχέδιο για τη μέση εκπαίδευση, ενώ τα υπόλοιπα ήταν έργο του παιδαγωγού Χ. Παπαμάρκου, πρώην Διευθυντή του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (1876-1882), Κέρκυρας (1882-1884) και Αθηνών, Γενικού Επιθεωρητή τότε των δημοτικών σχολείων της χώρας.

Στο πρώτο νομοσχέδιο «Περί στοιχειώδους εκπαιδύσεως» προβλεπόταν η δετής βασική εκπαίδευση για όλα τα αγόρια και κορίτσια του ελληνικού λαού. Η αύξηση της χρονικής διάρκειας στο δημοτικό σχολείο αποτελεί πρόοδο σε σχέση με προηγούμενα νομοσχέδια, όπου η βασική εκπαίδευση διαρκούσε έξι, τέσσερα ή και τρία έτη. Πάντως, παρά την ισότιμη αντιμετώπιση ως προς το χρόνο φοίτησης και την ομοιομορφία του νομοσχεδίου, υπήρχαν στοιχεία ανισότητας αφού προβλεπόταν η ίδρυση πέντε ειδών δημοτικών σχολείων σε μέρη από 600 κατοίκους και πάνω, τριών ειδών γραμματείων (πρώτης, δευτέρας και τρίτης τάξεως) σε μέρη με 600-300 κατοίκους ενώ σε μέρη με λιγότερους από 300 κατοίκους δεν προβλεπόταν ίδρυση σχολείων. Συνεπώς, ένα μέρος του πληθυσμού καταδικαζόταν σε πλήρη αμάθεια, αφού πολλά χωριά τότε είχαν μικρό αριθμό κατοίκων και έτσι δεν ήταν δυνατόν να ιδρυθούν σχολεία. Βέβαια, υπήρχε πρόβλεψη επέκτασης της δημοτικής εκπαίδευσης με την ίδρυση ημι-ημερήσιων δημοτικών σχολείων ή γραμματείων παντού. Όμως, αυτή η πρόβλεψη δεν οδήγησε στη μείωση της ανισότητας, μιας και για να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός μαθητών (τουλάχιστον 50 ή 25 αντίστοιχα) από τα γειτονικά διπλανά χωριά για να λειτουργήσουν, δεν ήταν εύκολο πράγμα. Άλλωστε, ήταν ακατόρθωτο ένας δάσκαλος να διδάσκει τις πρωινές ώρες τους μαθητές έξι τάξεων σε μια αίθουσα και τις

¹³⁸ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.205.

μεταμεσημβρινές ώρες να ξαναδιδάξει -τους μαθητές άλλων έξι τάξεων. Θα έπρεπε να είχε υπεράνθρωπες δυνάμεις. Το απολυτήριο των ημι-ημερήσιων σχολείων και των γραμματείων τυπικά δεν έδινε τα ίδια δικαιώματα μ' αυτά των άλλων δημοτικών σχολείων,¹³⁹ όμως έδινε τη δυνατότητα μετά από εξετάσεις να εγγραφούν «εις τας προσηκούσας τάξεις των λοιπών δημοτικών σχολείων».

Αναφορικά με τη μόρφωση των δασκάλων, τα νομοσχέδια «Περί μεταρρυθμίσεως των διδασκαλείων του κράτους», «Περί διδασκαλείων των τεχνικών μαθημάτων», «Περί ιδρύσεως μονοτάκτων διδασκαλείων» και «Περί υποδιδασκαλείων» από τη μια προέβλεπαν τη μεταρρύθμιση των διδασκαλείων Ζετούς φοίτησης που λειτουργούσαν τότε και τη μετάθεσή τους στην επαρχία¹⁴⁰ και απ' την άλλη την ίδρυση νέων μονοτάκτων διδασκαλείων. Στα τελευταία μπορούσαν να φοιτήσουν απόφοιτοι γυμνασίου, οι οποίοι είχαν τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα με τους αποφοίτους των Ζετών διδασκαλείων, όταν τελείωναν τις σπουδές τους. Στα υποδιδασκαλεία επίσης θα μπορούσαν να φοιτήσουν για ένα χρόνο όσοι κατείχαν ενδεικτικό Α' τάξης γυμνασίου και οι οποίοι θα ήταν σε θέση να καλύψουν τις ανάγκες των χωριών με 600 κατοίκους και κάτω. Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι ένας μεγάλος αριθμός παιδιών που είχε την ηλικία για φοίτηση σε σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης στα χωριά που έγινε αναφορά ή παρέμειναν απαίδευτα ή διδάσκονταν από γραμματοδιδασκάλους, όπως παρουσιάζεται στην αιτιολογική έκθεση του τελευταίου νομοσχεδίου. Τα υποδιδασκαλεία, επομένως, στόχευσαν να εκπαιδεύσουν με ταχείς ρυθμούς διδακτικό προσωπικό, έστω και με μειωμένα προσόντα, για να αντικατασταθούν οι επιβλαβείς γραμματοδιδάσκαλοι και οι μαθητές να έχουν καλύτερη στοιχειώδη εκπαίδευση. Ωστόσο, ο θεσμός των υποδιδασκαλείων αποτέλεσε μια άνιση αντιμετώπιση των μαθητών της υπαίθρου που ήταν αριθμητικά

¹³⁹ Το απολυτήριο των δημοτικών σχολείων, πλην των ημιημερήσιων, σύμφωνα με το νομοσχέδιο Θεοτόκη, παρέχει όλα τα δικαιώματα του απολυτηρίου των ελληνικών σχολείων, όπως την εγγραφή στην «κατωτάτην τάξιν» των εξαετών γυμνασίων, μετά από εισιτήρια δοκιμασία, εξασφαλίζοντας έτσι μια αυτοτέλεια στο δημοτικό σχολείο.

¹⁴⁰ Ειδικότερα, το πρώτο νομοσχέδιο προέβλεπε τη μετάθεση των Διδασκαλείων της Αθήνας στον Πόρο, της Πελοποννήσου στην Κόρινθο, της Κέρκυρας στους Καστελάνους, με το επιχείρημα ότι η λειτουργία τους στις μεγάλες πόλεις είχε αποβεί βλαβερή για δασκάλους και μαθητές. Επίσης, προέβλεπε τροποποιήσεις λειτουργικής κυρίως φύσεως, όπως η κατάργηση δυνατότητας εγγραφής των μαθητών στη Β' τάξη, η ανάθεση της διδασκαλίας των μαθημάτων σε μόνιμο προσωπικό κ.ά.

περισσότεροι σε σχέση με τον υπόλοιπο μαθητικό πληθυσμό και στόχο είχε την κάλυψη των οικονομικών προβλημάτων της εποχής.

Τέλος, ο Θεοτόκης προχωρά στην ίδρυση και λειτουργία διδασκαλείου θηλέων στο Μεσολόγγι¹⁴¹ κατά τη λειτουργία των διδασκαλείων αρρένων και επίσης ιδρύει ανώτερα παρθεναγωγεία, Ζετούς φοίτησης στις πόλεις που υπήρχαν πλήρη δημοτικά σχολεία θηλέων. Πρόκειται για μια πρωτοποριακή προσπάθεια παροχής ομοιόμορφης εκπαίδευσης και στα δύο φύλα. Είναι πολύ σημαντικό ότι για πρώτη φορά θα λειτουργήσει κρατικό διδασκαλείο θηλέων και θα υπάρχει ανώτερη (μέση) δημόσια εκπαίδευση των κοριτσιών. Βέβαια, η ίδρυση των τελευταίων προορίζονταν για να καλύψουν τις ανάγκες των κοριτσιών της ανώτερης και της μεσαίας τάξης των πολιτών, ώστε να λάβουν ανώτερη μόρφωση για να υπάρχει μια αρμονία μεταξύ της παιδείας τους και της παιδείας των γονιών και των αρρένων τέκνων της οικογένειάς τους και φυσικά για να έχουν τον ανάλογο γάμο σύμφωνα με την κοινωνική τους θέση. Συνεπώς, η απόφαση για ίδρυση ανώτερων παρθεναγωγείων και διδασκαλείου θηλέων έγινε με ταξικά κριτήρια, τα οποία θα λειτουργούσαν με έξοδα των γονέων καταβάλλοντας τα δίδακτρα που απαιτούνταν αντί για την κατ' οίκον διδασκαλία και χωρίς φυσικά να επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό. Όπως, άλλωστε, αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου, «το ευγενές επάγγελμα» της δασκάλας προορίζεται περισσότερο για τα κορίτσια των αστών και όχι γι' αυτά της κατώτερης τάξης.¹⁴²

Επιπρόσθετα, ο Θεοτόκης καταθέτει δύο νομοσχέδια για τη μέση εκπαίδευση. Το πρώτο προβλέπει την οργάνωση των γυμνασίων σε νέα βάση, τα οποία από 4ετή γίνονται 5ετή και μόνο ένας μικρός αριθμός γυμνασίων μπορούν να λειτουργήσουν και έκτη τάξη, για προετοιμασία για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο. Τα νομοσχέδια επίσης του Θεοτόκη προέβλεπαν κατάργηση του Ελληνικού Σχολείου και μετάβαση των δύο κατώτερων τάξεων του στο δημοτικό σχολείο, ενώ της τρίτης τάξης στο γυμνάσιο. Έτσι, η δημοτική εκπαίδευση γίνεται αρτιότερη, ενώ

¹⁴¹ Η επιλογή της πόλης του Μεσολογγίου, πέραν του ότι ήταν μια ιστορική και επαρχιακή πόλη, αιτιολογείται και από το γεγονός ότι υπήρχε «παμμέγιστον» διδακτήριο, το Ξενοκράτειο Παρθεναγωγείο, γεγονός που θ' απάλλαζε το κράτος από τη δαπάνη για οικοδόμηση ή για την ενοικίαση κατάλληλης ιδιωτικής οικίας. Ωστόσο, η επιλογή αυτή επικρίνεται από τον Ε.Δ.Σ. ότι ενέχει και το στοιχείο του προσωπικού συμφέροντος, αφού το Μεσολόγγι ήταν η ευρύτερη πατρίδα του πρωθυπουργού (*Πλάτων*, Έτος ΙΒ', 1890, τχ. Α', Β', Γ', σ.232).

¹⁴² Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια*, ό.π., σ.208-209.

η μέση αποκτά αυτοτέλεια. Τα νέα σχολεία είχαν ως στόχο να προετοιμάσουν τους μαθητές για να ενταχθούν στην πολιτική και κοινωνική ζωή αλλά και να προσαρμοστούν στις ανάγκες της οικονομίας που συνεχώς μεταβάλλονταν, σε αντίθεση με τα Ελληνικά Σχολεία που δεν παρείχαν πρακτικά εφόδια. Στο ίδιο πνεύμα στόχευε και ο επαναπροσδιορισμός των διδασκόμενων μαθημάτων στα γυμνάσια, ώστε οι σχολικές γνώσεις να αποκτήσουν λειτουργικότητα και να προετοιμάσουν τους μαθητές για τον αγώνα επιβίωσης. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο, το «τέλειον» γυμνάσιο αποτελείται από πέντε ή έξι τάξεις και το «ημιτέλες» από «τάξεις τινές». Η διαφορά των δύο ήταν ότι μόνον όσοι τελείωναν το 6τάξιο γυμνάσιο μπορούσαν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο, ενώ όσοι τελείωναν το 5τάξιο δεν είχαν τη δυνατότητα φοίτησης στο Πανεπιστήμιο πλην των δικαιωμάτων που παρείχε το γυμνάσιο. Στο ίδιο νομοσχέδιο υπήρχε για πρώτη φορά μέριμνα για την παιδαγωγική κατάρτιση των καθηγητών, οι οποίοι για να διοριστούν, εκτός από το δίπλωμα του διδάκτορος της Φιλοσοφικής, έπρεπε να παρουσιάσουν «και αποδείξεις πρακτικών ασκήσεων».¹⁴³ Το παραπάνω ανήκει στην πρωτοβουλία του καθηγητή Ι. Πανταζίδη, συντάκτη του νομοσχεδίου.

Το δεύτερο νομοσχέδιο πρότεινε την ίδρυση 3μελούς Συμβουλίου Μέσης Εκπαιδευσεως, που θα απαρτιζόταν από τον τμηματάρχη Μ.Ε. ως Πρόεδρο και από δύο μέλη που θα ορίζονταν από τον υπουργό, έχοντας διατελέσει γυμνασιάρχες για μια 10ετία καθώς και καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής. Οι συντάκτες του νομοσχεδίου απέβλεπαν στην αντιμετώπιση ενός από τα σημαντικότερα αίτια πλημμελούς λειτουργίας των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης, που ήταν ο έλεγχος και η επίβλεψη. Έργο, λοιπόν, του παραπάνω Συμβουλίου Μ. Εκπαίδευσης θα ήταν η επίβλεψη της τήρησης «των διατεταγμένων περί τε της διοικήσεως των γυμνασίων και περί της εν αυτοίς διδασκαλίας», καθώς το μεγαλύτερο πρόβλημα της εποχής ήταν η διάσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Το Συμβούλιο, επίσης, μεριμνούσε για τη σύνταξη σχεδίων νόμων και Β.Δ. για τα γυμνάσια, την εκλογή κριτών για τα διδακτικά βιβλία των γυμνασίων και τον ορισμό της αμοιβής των συγγραφέων ή εκδοτών, για να μπορέσουν να καταπολεμήσουν τη βιβλιοκαπηλία, που μάστιζε την κοινωνία. Τέλος, με την κρίση των επιθεωρητών, το Συμβούλιο παρείχε

¹⁴³ Νομοσχέδιο «Περί της μέσης εκπαιδευσεως» (άρθρο 17).

ελπίδες προστασίας και εγγυήσεις διαφύλαξης των δικαιωμάτων των άξιων και φιλότιμων δασκάλων. Ακόμη, οι συντάκτες του νομοσχεδίου έδειξαν ενδιαφέρον για την αύξηση της μισθοδοσίας των καθηγητών, στοχεύοντας στην αποτροπή της ιδιωτικής εργασίας λόγω των λιγοστών χρημάτων με τα οποία αμείβονταν και που, όπως φαίνεται, αποτελούσε μάστιγα της εποχής.¹⁴⁴

Τα νομοσχέδια Θεοτόκη παραπέμφθηκαν από τη Βουλή σε ειδική επιτροπή για επεξεργασία, εξαιτίας της σοβαρότητάς τους. Η Επιτροπή, πραγματοποίησε επανειλημμένες συνεδριάσεις, καλώντας και εξωκοινοβουλευτικά πρόσωπα να παρουσιάσουν τις απόψεις τους, όπως ήταν αντιπρόσωποι του Ε.Δ.Σ., του οποίου η άποψη είχε ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού ήταν ο μόνος που μπορούσε να εκφράσει τη γνώμη του από κάθε άλλον, όπως είπε ο Δ. Ράλλης στη Βουλή.¹⁴⁵

3.3.6. Εκπαιδευτικά μέτρα της έκτης κυβέρνησης Χ.

Τρικούπη

Μετά την παύση της κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη από τον βασιλιά και την ανάθεση σχηματισμού προσωρινής κυβέρνησης στον Κων. Κωνσταντόπουλο, θα προκηρυχθούν εκλογές για τις 3/15 Μαΐου 1892, στις οποίες θα θριαμβεύσει ο Τρικούπης. Θα σχηματίσει την 6η κατά σειρά κυβέρνησή του, η οποία θα επιδοθεί σε μια πολιτική λιτότητας, εξαιτίας της άσχημης οικονομικής κατάστασης της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο θα κινηθούν και τα εκπαιδευτικά μέτρα που θα φέρει στη Βουλή ο υπουργός Ε.Δ.Ε. Κων. Κοσσονάκος, ο οποίος θα καταθέσει δεκατρία νέα νομοσχέδια και για τις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης αλλά και για άλλα γενικότερα εκπαιδευτικά θέματα.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Ωστόσο, ο Ε.Δ.Σ. θα υποστηρίξει με ιδιαίτερο σθένος «το δίκαιον του δικαιώματος» της (ιδιωτικής) εργασίας των καθηγητών, το οποίο «ουδαμού του κόσμου αφαιρείται, αφήνεται δε ελεύθερον και προς άλλους επιστήμονας υπαλλήλους του κράτους». Προτείνει τον περιορισμό της ιδιωτικής εργασίας όχι σε τρίωρο την εβδομάδα (όπως προέβλεπε το νομοσχέδιο) αλλά σε «χρονικόν διάστημα ίσον προς το απαιτούμενον προς διδασκαλίαν της ελληνικής» και πάντως συμφωνεί με την πλήρη απαγόρευση κάθε διδασκαλίας «κατ' οίκον μαθητού του παιδευτηρίου, εν ώ διδάσκει τις» (περ. Πλάτων, τόμ. ΙΒ' - τχ. Α', Β', Γ', σ.10).

¹⁴⁵ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ.211.

¹⁴⁶ Τα νομοσχέδια αυτά με τη σειρά υποβολής τους στη Βουλή ήταν: α) «Περί μεταβολής διατάξεων τινων του νόμου ΑΧΚΕ' περί τελών χαρτοσήμου», β) «Περί εξεταστικού δικαιώματος των καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου», γ) «Περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσεως και καταργήσεως του ταμείου της δημοτικής εκπαίδευσεως», δ) «Περί υποδιδασκαλείων», ε) «Περί

Η κυβέρνηση Τρικούπη προχωρά στην εφαρμογή του πρώτου εκπαιδευτικού μέτρου που ήταν η αναπροσαρμογή των εκπαιδευτικών τελών σε πολύ υψηλά επίπεδα,¹⁴⁷ γεγονός που θα οδηγήσει σε αντιδράσεις τόσο στο Κοινοβούλιο όσο και στην κοινωνία (Τύπος, φοιτητές). Η επιβολή εκπαιδευτικών τελών σχετίζεται με τις απόψεις για διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες των κοινωνικών τάξεων, που ήταν διάχυτες τότε και που συχνά είχαν γίνει αντικείμενο συζήτησης στις τάξεις των διανοουμένων. Ενδεικτικώς, ο Αλ. Ραγκαβής είχε θέσει το θέμα της εκπαίδευσης σε καθαρά ταξική βάση. Ο τρόπος διαχωρισμού των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, υποστήριζε, γίνεται ανάλογα με τις ανάγκες των διαφόρων τάξεων. Για τις κατώτερες τάξεις των γεωργών, χειρωνακτών και άλλων είναι αρκετό το δημοτικό σχολείο. Για τις ανώτερες τάξεις των βιομηχάνων, εμπόρων, κτηματιών είναι αρκετά τα Ελληνικά Σχολεία ενώ γι' αυτούς που θέλουν να ανέλθουν στην ανώτατη παιδεία θα πρέπει να ιδρυθούν στα κεντρικά μέρη της Ελλάδας: α) γυμνάσια και τα αντίστοιχα μ' αυτά παρθεναγωγεία και β) ειδικά γυμνάσια, εμπορικά, γεωργικά, βιομηχανικά, στρατιωτικά, ναυτικά. Για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, τέλος, που είναι επαγγελματική, υποστηρίζει ότι πρέπει να παρέχεται έναντι διδάκτρων.¹⁴⁸ Συγχρόνως, με την επιβολή εκπαιδευτικών τελών ορίζεται και η υποχρέωση των φοιτητών να πληρώνουν εξέταστρα στους καθηγητές τους.

3.3.6.1 Νομοσχέδια Κ. Κοσσονάκου για τη δημοτική εκπαίδευση 1892

Ο υπουργός Ε.Δ.Ε. Κ. Κοσσονάκος, ένα μήνα περίπου αφότου ανέλαβε τα καθήκοντά του, καταθέτει στη Βουλή τρία νομοσχέδια που αφορούσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση προτείνοντας την εφαρμογή ενός «λιτού

ιδρύσεως Διδασκαλείου εν Κορίνθω και της καταργήσεως των υπαρχόντων Διδασκαλείων», ζ) «Περί κηρύγματος του Θείου Λόγου», η) «Περί μεταβολής διατάξεων τινων του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», θ) «Περί των υπό των δήμων διατηρουμένων και των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων και περί του εν Αμφίση ελληνικού σχολείου», ι) «Περί των εδρών και των μαθημάτων του εθνικού πανεπιστημίου», ια) «Περί μεταβολής διατάξεων τινων του νόμου ΑΜΒ' και ΑΧΙ' περί διδακτικών βιβλίων της μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσως», ιβ) «Περί ιδρύσεως εργαστηρίου και Μουσείου εκμαγείων» και ιγ) «Περί συντάξεως δημοδιδασκάλων μισθωδοτούμενων υπό κοινοτήτων ή εκ κληροδοτημάτων», στο: Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής της Α' και Β' Συνόδου, της ΙΓ' Βουλευτικής Περιόδου, σ. 164-169, 213-222 και 231.

¹⁴⁷ Νόμος ΒΝΔ', «Περί μεταβολής διατάξεων τινών του νόμου ΑΧΚΕ' περί τελών χαρτοσήμου», Εφ. Κ.258/31-7-1892.

¹⁴⁸ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 229-230.

συστήματος». Πρόκειται για τα νομοσχέδια «Περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης και καταργήσεως του ταμείου της δημοτικής εκπαίδευσης», «Περί υποδιδασκαλείων» και «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου εν Κορίνθω και της καταργήσεως των υπαρχόντων Διδασκαλείων», συντάκτης των οποίων ήταν ο Χ. Παπαμάρκου, όπως και στα νομοσχέδια του 1889. Κυρίως το νομοσχέδιο «Περί υποδιδασκαλείου» είναι αντιγραφή του αντίστοιχου νομοσχεδίου Θεοτόκη του 1889, παρόλο που τότε είχε προκαλέσει δικαιολογημένες αντιδράσεις. Όπως θα αναφέρει ο Τρικούπης, στόχος των νομοσχεδίων ήταν η στοιχειώδης εκπαίδευση να παρέχεται «επί βάσεως λιτοτέρας αλλ' ουχί κάτω του μέτρου, όπερ απαιτεί η επιστημονική κατανομή της διδασκαλίας», ώστε να περιοριστεί το έλλειμμα των δημοτικών αρχών προς το δημόσιο που ανερχόταν τότε πάνω από εκατομμύριο και να προκύψει πραγματική οικονομία για το Δημόσιο.¹⁴⁹

Ο Τρικούπης μιλώντας στη Βουλή θα ζητήσει να ψηφιστούν και τα τρία νομοσχέδια, ενώ υποδεικνύει ότι σε αντίθετη περίπτωση θα υπάρξει μεγάλο πλεόνασμα σε δημοδιδασκάλους που θα οδηγήσει σε σημαντική αύξηση του ελλείμματος λόγω του αυξημένου μισθολογικού τους κόστους. Γι' αυτό ο Τρικούπης υποστηρίζει ότι, για να αποφευχθεί κάτι τέτοιο, η ψήφιση των τριών νομοσχεδίων αποτελεί τη μόνη λύση στο πρόβλημα και θα συμβάλλει στην αύξηση των εσόδων. Η όλη συζήτηση εστιάζεται στην επίλυση του οικονομικού ζητήματος κυρίως και στη μείωση των εξόδων της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ο εισηγητής της αντιπολίτευσης Κ. Καραπάνος όσο και ο αρχηγός του τρίτου κόμματος Δ. Ράλλης θα εκφράσουν την ανησυχία τους για την εφαρμογή και την ευόδωση των νομοσχεδίων.

3.3.6.2 Η εφαρμογή του νομοσχεδίου «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου εν Κορίνθω και της καταργήσεως των υπαρχόντων Διδασκαλείων»

Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο προτείνει τη διάλυση των τεσσάρων διδασκαλείων που λειτουργούσαν τότε και είχαν ιδρυθεί βάσει των νόμων ΧΘ'/1878, ΩΝΘ'/1880 και ΑΙΒ'/1882. Αντί αυτών εισηγείται την ίδρυση

¹⁴⁹ Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 46, 21/7/1892, σ. 522.

ενός Διδασκαλείου στην Κόρινθο¹⁵⁰ για τη μόρφωση των δασκάλων. Το νομοσχέδιο ανέφερε την αντικατάσταση του διδασκαλείου της Αθήνας με αυτό της Κορίνθου και των άλλων τριών επαρχιακών διδασκαλείων με υποδιδασκαλεία, μονοετούς φοίτησης, που η λειτουργία τους θα είχε πολύ μικρότερο οικονομικό κόστος. Και σ' αυτό το νομοσχέδιο γίνεται αναφορά στην πρόταση Θεοτόκη του 1889, ενώ αρκετά άρθρα του είναι αντιγραφή του αντίστοιχου νομοσχεδίου, με τη διαφορά πως αντί για μεταρρύθμιση γίνεται αναφορά σε κατάργηση των διδασκαλείων. Ο συντάκτης του νομοσχεδίου για το μέτρο αυτό αναφέρει πως υπάρχουν 463 δημοδιδάσκαλοι υπεράριθμοι και πως ο αριθμός αυτός θα γίνει ακόμη μεγαλύτερος, αν συνεχιστεί η λειτουργία των τεσσάρων διδασκαλείων.¹⁵¹ Η αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου παρουσιάζει τους λόγους που προτείνεται η ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατάρτισης για τους δασκάλους μακριά από τις μεγάλες πόλεις και τον τρόπο διαβίωσης των μαθητών εντός του σχολείου, προτάσεις που δεν είχαν να παρουσιάσουν κάτι καινούριο αφού όλα περιλαμβάνονταν στο νομοσχέδιο του 1889. Πάντως, ο κυριότερος λόγος, τον οποίο ανέφερε ρητά ο Τρικούπης στη Βουλή, ήταν ο περιορισμός του ελλείμματος, δηλαδή οικονομικοί λόγοι. Γι' αυτό και στην παραπάνω έκθεση γίνεται αναφορά σε αριθμητικούς υπολογισμούς για τα τότε δημοτικά σχολεία, στον αριθμό των υπηρετούντων, των απαραίτητων και των πλεοναζόντων δασκάλων.¹⁵²

Ο διευθυντής του περιοδικού *Εκπαίδευσις* και πρώην διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών Π.Π. Οικονόμου θα ασκήσει σκληρή κριτική στο νομοσχέδιο και κατά του συντάκτη του Χ. Παπαμάρκου,¹⁵³ τμηματάρχη τότε του Υπ. Ε.Δ.Ε., προβάλλοντας πειστικά επιχειρήματα και

¹⁵⁰ Ο τίτλος του νομοσχεδίου, στα επίσημα πρακτικά της Βουλής, περιορίζεται μόνο στο πρώτο σκέλος, δηλαδή στο «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου εν Κορίνθω» ενώ στο περιεχόμενο συμπεριλαμβάνονται και τα δύο σκέλη. Αποτελεί και αυτό μια ένδειξη αποφυγής της αναστάτωσης και της κριτικής που δικαιολογημένα προκάλεσε η πρόταση για κατάργηση των διδασκαλείων.

¹⁵¹ Ωστόσο, ο Δηλιγιάννης, κάνοντας τους υπολογισμούς του, με βάση τα ισχύοντα τότε στην Ευρώπη και τον πληθυσμό της χώρας, ανέφερε, ότι έπρεπε να λειτουργούν επτά διδασκαλεία στη χώρα και όχι να προτείνεται η κατάργηση των υπαρχόντων (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 17/7/1892).

¹⁵² Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια*, ό.π., σ. 232.

¹⁵³ Ο Οικονόμος απέδιδε στον Παπαμάρκου, με τον οποίον είχε συνεργαστεί στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, «προσωπικά μίση και πάθη» εναντίον του. Διερωτάται μάλιστα μήπως η διάλυση των Διδασκαλείων είναι ένας εύσχημος τρόπος αποπομπής κάποιων «μισητών διευθυντών από την υπηρεσίαν». Ο ίδιος είχε απολυθεί από το Διδασκαλείο Αθηνών και αντί αυτού είχε διορισθεί ο Φιλ. Γεωργαντάς, άμεσος συνεργάτης του Παπαμάρκου (*Εκπαίδευσις*, αρ.φ. 6, 1/7/1892, σ.45). Ωστόσο, η διαμάχη, μεταξύ των δύο παραπάνω παιδαγωγών, δεν πρέπει να ήταν άσχετη με προσωπικά οφέλη, δεδομένου ότι και οι δύο ταυτίζονται με κόμματα και καρπούνται οικονομικά οφέλη και κοινωνικό κύρος.

χαρακτηρίζοντας τη διάλυση των διδασκαλείων ως «καθαρά πνευματική αυτοκτονία του έθνους», που θα οδηγήσει τελικά στη μη ψήφιση του νομοσχεδίου περί καταργήσεως των διδασκαλείων. Αρνητική θέση απέναντι στα νομοσχέδια πήρε και η «επιστημονική εταιρεία και ο διδασκαλικός σύλλογος» χαρακτηρίζοντάς τα ως «εσχάτης ακρισίας αποκυήματα».¹⁵⁴

Τελικά, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να οπισθοχωρήσει και να μην προχωρήσει στην κατάργηση των Διδασκαλείων που υπήρχαν, αφού το νομοσχέδιο δεν συζητήθηκε καν στη Βουλή παρά τη θετική εισήγηση της Επιτροπής για εκπαιδευτικά θέματα. Θα ψηφιστούν όμως τα άλλα δύο νομοσχέδια για τη δημοτική εκπαίδευση, αν και υπήρχαν αντιδράσεις, και θα αποτελέσουν νόμους του κράτους.

3.3.7 «Περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και καταργήσεως του ταμείου της δημοτικής εκπαιδεύσεως» (Νόμος ΒΠΕ΄/1892)

Ο παραπάνω νόμος που υπέγραψε ο ίδιος ο Τρικούπης, ως υπουργός Οικονομικών, αλλά και οι Γ. Θεοτόκης, ως υπουργός Εσωτερικών και Κ. Κοσσονάκος, ως υπουργός Ε.Δ.Ε. ρυθμίζει θέματα που ταλαιπώρησαν για πολλές δεκαετίες την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Ο νόμος ΒΠΕ΄/1892 περιλάμβανε συνολικά εικοσιένα άρθρα, από τα οποία τα οχτώ αναφέρονται στα έξοδα της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το θέμα των δαπανών προτάσσεται στον νόμο παρουσιάζοντας το μέγεθος και τη σοβαρότητα του προβλήματος, όπως στο ίδιο θέμα επικεντρώνεται και η αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου αλλά και γύρω από την ίδρυση του Ταμείου Δημοτικής Εκπαιδεύσεως. Στον νόμο αυτό γίνεται λόγος για τη χρονική διάρκεια της φοίτησης, την επιβολή κανόνων στην ίδρυση των δημοτικών σχολείων, τον διορισμό του απαραίτητου αριθμού δασκάλων σ' αυτά, θέματα που απασχόλησαν και παλιά το Υπ. Ε.Δ.Ε. (νομοσχέδια του 1889) και επιζητούσαν λύσεις, μετά κυρίως τις εκθέσεις των επιθεωρητών για την τραγική κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης της

¹⁵⁴ Εκπαίδευσις, αρ. φ. 7, 27.7.1892, σ. 54.

χώρας. Παρακάτω θα εξεταστούν οι νέες ρυθμίσεις του νόμου ΒΠΕ΄/1892 αλλά και οι λόγοι που τις επέβαλλαν.

3.3.7.1 Λόγοι επιβολής 4ετούς δημοτικής εκπαίδευσης

Ο νόμος ΒΠΕ΄/1892 προέβλεπε 4ετή δημοτική εκπαίδευση για αγόρια και κορίτσια που είχαν συμπληρώσει τα 6-10 χρόνια σε όλη τη χώρα. Κι αυτό το μέτρο αποσκοπεί στην προσπάθεια της κυβέρνησης Τρικούπη για μια εκπαίδευση ισότιμη, όπως έγινε τότε και με την κατάρτιση της δασκάλας στην οποία παραχωρήθηκε το δικαίωμα να μορφώνεται στα ανώτερα ιδιωτικά παρθεναγωγεία του Κράτους αλλά και να συμμετάσχει στις εξετάσεις για το πτυχίο, με στόχο αργότερα να εκπαιδεύσει τα αγόρια και τα κορίτσια.¹⁵⁵

Οικονομικοί λόγοι ήταν που οδήγησαν στην αποδοχή της 4ετούς δημοτικής εκπαίδευσης, αν και το αναγκαίο εύρος των γνώσεων δεν καλυπτόταν. Άλλωστε, ο ίδιος ο Τρικούπης δεν ήταν κατά της βετούς φοίτησης αφού το 1882 είχε υπογράψει Β.Δ. για την ίδρυση και λειτουργία δτάξιων πλήρων δημοτικών σχολείων. Η 4ετής φοίτηση ήταν μια προσωρινή λύση για εκείνον και είχε δηλώσει στη Βουλή ότι, όταν η οικονομική κατάσταση της χώρας το επιτρέψει, θα επανέλθει στο δτάξιο σχολείο, αναφερόμενος και στα συστήματα άλλων ευρωπαϊκών χωρών, όπου η φοίτηση ήταν βετής ή δετής. Αλλά και ο βουλευτής Σπ. Στάης, που λόγω απουσίας του υπουργού Ε.Δ.Ε. ανέλαβε να στηρίξει το νομοσχέδιο, δήλωσε ότι είναι ανεπαρκή τα 4τάξια δημοτικά σχολεία και παρακαλεί, μόλις το επιτρέψουν τα οικονομικά, η κυβέρνηση να επαναφέρει το δτάξιο σύστημα. Και ο Θεοτόκης θα αναφερθεί στους οικονομικούς λόγους που οδήγησαν σ' αυτό το σύστημα, όταν υπέγραφε τον νόμο, αν και ο ίδιος τρία χρόνια νωρίτερα είχε εισηγηθεί την βετή φοίτηση, η οποία φυσικά απαιτούσε μεγαλύτερη οικονομική επιβάρυνση για το κράτος.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ας σημειωθεί ότι μέχρι τότε η μόρφωση της δασκάλας αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, η οποία μάλιστα λάμβανε επιχορήγηση για το σκοπό αυτό από τον κρατικό προϋπολογισμό το ποσό των 45.000 δραχμών. Στο πνεύμα του περιορισμού των κρατικών δαπανών η κυβέρνηση Τρικούπη θα αφαιρέσει τον Ιούνιο του 1892 από τον κρατικό προϋπολογισμό το χορηγούμενο κατ' έτος βοήθημα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Η περικοπή αυτή, θα αναγκάσει την Εταιρεία να προβεί στην κατάργηση αρκετών δημοτικών σχολείων, στην αναστολή της λειτουργίας για μια τετραετία του Διδασκαλείου της στην Κέρκυρα, καθώς και στη μείωση της μισθοδοσίας του προσωπικού της, από 5% έως 15%.

¹⁵⁶ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 235-236.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο νόμος ΒΠΕ΄/1892 προέβλεπε 4ετή φοίτηση αλλά και τη δημιουργία τεσσάρων ειδών σχολείων, 4τάξια, 3τάξια, 2τάξια και μονοτάξια ανάλογα με τον αριθμό των δασκάλων που υπηρετούσαν, (δηλαδή τετραθέσια, τριθέσια, διθέσια, μονοθέσια), ενώ δεν υπήρχε καμία αναφορά στα γραμματοδιδασκαλεία, όπως σε προηγούμενα νομοσχέδια. Μια αρνητική πλευρά του νόμου ήταν η αποσπασματική αντιμετώπιση των θεμάτων της δημοτικής εκπαίδευσης και κυρίως η μη λήψη μέτρων για το υποχρεωτικό της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αν και από τις εκθέσεις των επιθεωρητών γινόταν αναφορά στο υπαρκτό αυτό πρόβλημα.¹⁵⁷ Στο ίδιο θέμα, ο Χ. Παπαμάρκου, ως επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων το 1883, είχε προτείνει τη λήψη μέτρων για την καθιέρωση της καθολικής και υποχρεωτικής φοίτησης. Επίσης, ο ίδιος είχε προτείνει να δίνονται τα βιβλία δωρεάν στους μαθητές, να φοιτούν μαζί στο σχολείο τα αγόρια και τα κορίτσια και άλλα μέτρα, τα οποία δεν αναφέρονται καθόλου στο νέο νόμο. Η επιλογή πάντως της μη επιβολής κυρώσεων για το υποχρεωτικό της φοίτησης στο νόμο ΒΠΕ΄/1892 ήταν σκόπιμη. Άλλωστε και ο Γ. Θεοτόκης που υπέγραψε τον νόμο υποστήριξε ότι δεν θα είχε πρακτικό αποτέλεσμα ένας κατασταλτικός μηχανισμός, όπως δεν υπήρχε και στο νόμο του 1834 αλλά και στα νομοσχέδια του 1889 του ίδιου -δεν υπήρχε καμία αναφορά στο υποχρεωτικό της δημοτικής εκπαίδευσης.

3.3.7.2 Αντιμετώπιση του θέματος της άνισης γεωγραφικής κατανομής των σχολείων

Ένα από τα σημαντικότερα θέματα που προσπάθησε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση Τρικούπη με τον νόμο ΒΠΕ΄/1892, ήταν να επιβάλλει κανόνες στην ίδρυση δημοτικών σχολείων και στο διορισμό του απαραίτητου αριθμού και βαθμού δασκάλων σ' αυτά. Έως τότε δεν υπήρχε κανένας περιορισμός ούτε προγραμματισμός με αποτέλεσμα σε μεγάλες περιοχές να μην υπάρχουν σχολεία και να υπάρχουν σε μικρότερες.

¹⁵⁷ Οι περιπτώσεις μαθητών, οι οποίοι μετά από ένα ή δύο χρόνια φοίτησης στο δημοτικό αφήνουν το σχολείο καθώς και εκείνων που εγκαταλείπουν για ένα διάστημα και μετά συνεχίζουν, είναι ένα πολύ συχνό φαινόμενο. Δεν υπάρχουν δυστυχώς στατιστικά στοιχεία για εξέταση του θέματος, μεμονωμένες όμως εκθέσεις δασκάλων και επιθεωρητών μας δίνουν μια σχετική εικόνα.

Το αντίστοιχο νομοσχέδιο Θεοτόκη (άρθρο 4)¹⁵⁸ προσπάθησε να ορίσει μια βάση για τον υπολογισμό του μαθητικού δυναμικού, που θα καθόριζε και τις περαιτέρω ενέργειες σχετικά με την ίδρυση των δημοτικών σχολείων και τον διορισμό του αναγκαίου αριθμού δασκάλων. Ο νόμος ΒΠΕ΄/1892, σχετικά μ' αυτό, προέβλεπε ότι ο μαθητικός πληθυσμός αντιστοιχούσε στο 7% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ενώ ο περαιτέρω διαχωρισμός του ποσοστού αυτού σε αγόρια και κορίτσια παρέμενε ο ίδιος μ' αυτόν του 1889.¹⁵⁹ Με τον ίδιο τρόπο γινόταν ο υπολογισμός του μαθητικού δυναμικού σε όλες τις πολιτισμένες ευρωπαϊκές χώρες. Όταν γινόταν η συζήτηση για το νομοσχέδιο στη Βουλή, ο Τρικούπης θα παραδεχθεί ότι «είναι μετριώτατη» η βάση υπολογισμού της αναλογίας των μαθητών προς τον πληθυσμό σε 7% σε σχέση με άλλα κράτη και θα την χαρακτηρίσει ως δοκιμαστική για την εφαρμογή αυτού του «λιτού» συστήματος. Θα δικαιολογηθεί γι' αυτή την αναλογία αναφέροντας ότι τα δημοτικά σχολεία είναι 4τάξια, αν όμως ήταν 6τάξια, η αναλογία δεν θα ήταν 7% αλλά 10%. Θα αναφέρει, επίσης, ότι η αναλογία και στη Γερμανία είναι 17%, όπου τα σχολεία είναι 8τάξια.

Έπειτα από την παραπάνω ρύθμιση ήταν φανερό ότι ο εκάστοτε υπουργός Ε.Δ.Ε. δεν μπορούσε να ιδρύσει δημοτικά σχολεία, αν δεν τηρούνταν η αναλογία του αριθμού των μαθητών σε σχέση με το σύνολο των κατοίκων. Επιπλέον, ο υπουργός Ε.Δ.Ε. δεν εμπλεκόταν στο ζήτημα διορισμού του διδακτικού προσωπικού, αφού ο νόμος παρουσίαζε ξεκάθαρα όχι μόνο τον αριθμό αλλά και τον βαθμό των δασκάλων που έπρεπε να υπηρετούν σε κάθε σχολείο.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Το άρθρο 4 του αντίστοιχου νομοσχεδίου του 1889 προέβλεπε: «Το δέκατον των κατοίκων των εκασταχού πόλεων, κωμοπόλεων και κωμών εμφανίζει γενικώς ειπείν τον αριθμόν των παιδων, αρρένων τε και θηλέων, των εχόντων την νόμιμον ηλικίαν προς φοίτησιν εν τοις σχολείοις της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, τούτων δε πάλιν τα 3/5 εμφανίουνσι γενικώς ειπείν τον αριθμόν των αρρένων, τα δε 2/5 τον αριθμόν των θηλέων».

¹⁵⁹ «Τα επτά εκατοστά των εν τη επισήμω στατιστική του πληθυσμού του Κράτους καταγεγραμμένων αντιστοιχούσιν εις τους έχοντας την ηλικίαν την νόμιμον προς την εν τοις σχολείοις της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως παιδευσιν, ων τα δύο πέμπτα δέον να καταλογίζωνται διά τα θήλεα, τα δε λοιπά τρία πέμπτα διά τα άρρενα» (άρθρο 9).

¹⁶⁰ Ειδικότερα, σ' ένα τετρατάξιο δημοτικό σχολείο έπρεπε να υπηρετούν δύο πρωτοβάθμιοι και δύο δευτεροβάθμιοι δάσκαλοι. Σ' ένα τριτάξιο σχολείο έπρεπε να υπηρετούν ένας πρωτοβάθμιος και δύο δευτεροβάθμιοι ενώ σ' ένα διτάξιο ένας πρωτοβάθμιος και ένας δευτεροβάθμιος. Τέλος στο μονοτάξιο σχολείο διοριζόταν δευτεροβάθμιος δάσκαλος αν ο αριθμός των μαθητών αμφοτέρων των φύλων ήταν από 55 μέχρι 75, τριτοβάθμιος εάν ο αριθμός των μαθητών ήταν μικρότερος από 55 ενώ αν ο αριθμός αυτών ήταν μικρότερος από 40 και πάνω από 15 διοριζόταν ένας γραμματοδιδάσκαλος με μηνιαία αποζημίωση 45 δρχμ. το μήνα (άρθρα 9 και 11). Στην τελευταία περίπτωση διοριζόταν ένας δάσκαλος και για αγόρια και κορίτσια, επιτρεπόταν δηλαδή, για λόγους ανάγκης, η συνεκπαίδευση των μαθητών των δύο φύλων μολονότι βασική φιλοσοφία και αρχή του

Κατ' αυτόν τον τρόπο μπήκαν οι βάσεις προσδιορισμού της πραγματικής δαπάνης για τη δημοτική εκπαίδευση και φυσικά και της βελτίωσής της, σχετικά με το θέμα της γεωγραφικής κατανομής των σχολείων. Σταμάτησαν πλέον τα παράπονα, αφού ο νόμος διασφάλιζε την επιβολή κανόνων στην ίδρυση δημοτικών σχολείων καθώς και την άρση της άνισης γεωγραφικής κατανομής τους, που είχε ως συνέπεια σε άλλα μέρη να λειτουργούν περισσότερα σχολεία, να υπάρχει ένας δάσκαλος για 4 και 5 μαθητές και σε άλλα να μην υπάρχουν σχολεία ή αν υπήρχαν, να στερούνταν δασκάλου. Ακόμη, ο νόμος καθόριζε μια δίκαιη και επαρκή εισφορά του Δημοσίου στους διάφορους δήμους της χώρας, η οποία στηριζόταν «επί τε της προσηκούσης εις έκαστον των σχολείων ποιότητος των δασκάλων και επί του εκάστοτε επαρκούς αριθμού αυτών».¹⁶¹

Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, ο Τρικούπης ανέφερε πως με τη ρύθμιση αυτή σε όλους τους δήμους της χώρας εξασφαλίζεται η εκπαίδευση σύμφωνα με τον πληθυσμό αυτών, ακολουθώντας φυσικά παιδαγωγικούς κανόνες, χωρίς να σχετίζεται με την οικονομική ευρωστία των δήμων ή όχι, αλλά, ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών και τον αριθμό και βαθμό των δασκάλων που αντιστοιχούσαν σε τόσους μαθητές. Συνεχίζοντας, ο Τρικούπης επισημαίνει πως τα χωριά της Ελλάδας έχουν πολύ λίγους κατοίκους, απέχουν πολύ μεταξύ τους κι έτσι η δημοτική εκπαίδευση κοστίζει περισσότερο σε σχέση με άλλα κράτη, γιατί τα μικρά χωριά δεν πρέπει να στερούνται εκπαιδύσεως, έστω κι αν ο αριθμός των μαθητών είναι μικρός. Στόχος λοιπόν ήταν η ύπαρξη στοιχειώδους εκπαίδευσης και στα μικρά χωριά κι ας ήταν μεγάλο το οικονομικό κόστος. Πάντως, και μετά τα μέτρα αυτά, μεγάλος αριθμός κοινοτήτων παρέμενε χωρίς εκπαίδευση, ενώ δεν έλειψαν και οι κατηγορίες για μη τήρηση του νόμου για λόγους που είχαν σχέση με φατρίες, όπως ανέφερε ο Αθ. Ευταξίας, υπουργός Ε.Δ.Ε. το 1893 της προσωρινής κυβέρνησης Σωτηροπούλου κατά την ομιλία του στη Βουλή.

νομοθέτη ήταν να τελείται η εκπαίδευση «των μεν αρρένων διά δημοδιδασκάλων των δε θηλέων διά διδασκαλισσών» (άρθρο 9).

¹⁶¹ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 240-241.

3.3.8 Ο θεσμός του υποδιδασκαλείου

Ο νόμος ΒΟΘ'/6-8-1892 «Περί συστάσεως των υποδιδασκαλείων» υπήρξε συμπλήρωμα του νόμου ΒΠΕ'/18-8-1892 και καθόριζε το είδος των δασκάλων που θα δίδασκαν στα δημοτικά σχολεία. Ο Τρικούπης στη Βουλή θα αναφέρει πως τα δύο νομοσχέδια είναι συναφή και με τον συνδυασμό τους θα αντιμετωπιστεί το μεγάλο οικονομικό πρόβλημα που έχουν οι δήμοι λόγω του ελλείμματός τους. Η κυβέρνηση Τρικούπη θεωρούσε ότι με το σύστημα αυτό θα εισφέρει το Δημόσιο λιγότερα για τη δημοτική εκπαίδευση απ' ό,τι έδινε μέχρι τότε. Στόχος του νομοσχεδίου ήταν η κατάρτιση των γραμματιστών, δασκάλων δηλαδή με κατώτερη εκπαίδευση και χαμηλότερη μισθοδοσία, οι οποίοι θα δίδασκαν σε μικρά μέρη από 150 μέχρι 600 κατοίκους. Ο ίδιος ο Τρικούπης θα αναφερθεί στην «παιδαγωγική αρχή» ότι, για να διδάξει ένας δάσκαλος 70 μαθητές, πρέπει να διαθέτει ικανότητα «ανωτέρα της απαιτούμενης» για να διδάξει 20 ή λιγότερους μαθητές κι έτσι το Δημόσιο θα δαπανήσει λιγότερα.¹⁶² Την παραπάνω παιδαγωγική αρχή θα αναπτύξει διεξοδικά στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου ο Χ. Παπαμάρκου κάνοντας μια διαφορετική προσέγγιση. Ο ίδιος θα υποστηρίζει ότι δεν είναι δίκαιο τα παιδιά των μικρών κοινοτήτων που είναι ολιγάριθμα, να διδάσκονται από ισόβαθμους δασκάλους, όπως και τα παιδιά των πόλεων που είναι περισσότερα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα πρώτα διδάσκονται καλύτερα σε σχέση με τα δεύτερα, επικαλούμενος την ύπαρξη ανισότητας σε βάρος των παιδιών των πόλεων. Ακόμη, υποστηρίζει ότι δεν είναι αναγκαίο και συμφέρον να διδάσκουν δάσκαλοι στα μικρά χωριά. Δεν είναι αναγκαίο γιατί η διδασκαλία λίγων μαθητών, 10 και 20 και 30, είναι ευκολότερη από τη διδασκαλία 40 και 75 μαθητών. Επομένως, στα υποδιδασκαλεία μπορεί να διδάξει, όπως λέει, και ατελέστερος δάσκαλος που θα κοστίζει λιγότερο στο κράτος ενώ στην αντίθετη περίπτωση το κόστος θα αυξηθεί υπερβολικά και τότε ή που θα γίνει αυτό που πρέπει ή που δεν θα γίνει τίποτα για την εκπαίδευση αυτών των περιοχών. Για να ενισχύσει τις θέσεις του ο Παπαμάρκου αναφέρει πως ο θεσμός των υποδιδασκαλείων λειτουργούσε και στην Ιταλία, Νορβηγία, Σουηδία.

¹⁶² Κατά το σύστημα «το νυν κείμενον», θα υπογραμμίσει ο πρωθυπουργός, «έχω γραμματοδιδασκάλους και εν τω μέλλοντι, κατά το σύστημα του νομοσχεδίου, θα έχω γραμματιστάς, αρτιώτερον μισθοδοτούμενους, θα εκλείψωσι δε βαθμηδόν εν τω μέλλοντι οι πλεονάζοντες δημοδιδάσκαλοι, οι επαγόμενοι δαπάνην πολλαπλασίαν της των γραμματιστών» (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 46, 21.7.1892, σ. 521).

Ο παιδαγωγός Π.Π. Οικονόμου θα ασκήσει αυστηρή κριτική στο νομοσχέδιο. Χαρακτηρίζει «απαράδεκτο» το επιχείρημα της έλλειψης χρημάτων για τους χωρικούς, οι οποίοι δεν θέλουν και δεν έχουν μεγάλες μορφωτικές απαιτήσεις, επομένως μπορεί να τους διδάξει, όσα χρειάζονται και ατελής δάσκαλος. Επιπλέον, καυτηριάζει την προνομιακή μεταχείριση 794 πόλεων και κοινοτήτων επί συνόλου 4771 κοινοτήτων της χώρας, στις οποίες το κράτος θα διόριζε εκπαιδευμένους δασκάλους για τρία χρόνια στα Διδασκαλεία ενώ στις υπόλοιπες που είχαν κάτω από 600 κατοίκους, θα διόριζε γραμματιστές – υποδιδασκάλους. Χαρακτηρίζει τη δημιουργία των υποδιδασκαλείων ως αναχρονισμό, «θρασύτητα ανήκουστη και μωρία ασυγχώρητη»¹⁶³ υπερασπιζόμενος τις κοινότητες εξαιτίας της ανισότητας που δημιουργούνταν σε βάρος τους. Αντίστοιχη κριτική για την ίδρυση των υποδιδασκαλείων είχε ασκήσει ο ΕΔΣ από το 1890 σε παρόμοια πρόταση του Θεοτόκη, καθώς και ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Δημοδιδασκάλων».

Η φοίτηση στα υποδιδασκαλεία ήταν μονοετής. Γίνονταν δεκτοί κάτοχοι απολυτηρίου σχολαρχείου, ηλικίας 16-30 ετών, με άμεμπτη διαγωγή, υγεία και αρτιμέλεια, ενώ στα διδασκαλεία γίνονταν δεκτοί όσοι είχαν ενδεικτικό πρώτης τάξης γυμνασίου και εκπαιδεύονταν σ' αυτά για τρία ολόκληρα χρόνια. Στα υποδιδασκαλεία δίδασκαν απλοί δάσκαλοι, απόφοιτοι των νέων διδασκαλείων με τριετή θητεία, δηλαδή πολύ υποβαθμισμένο διδακτικό προσωπικό σε σχέση μ' αυτό των διδασκαλείων. Έτσι διακρίνεται ένα μέτρο σύγκρισης του διαφορετικού μορφωτικού επιπέδου των δύο κατηγοριών δασκάλων. Ακόμη, οι γραμματιστές, όπως και οι δημοδιδάσκαλοι, διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τον βαθμό του πτυχίου τους και διορίζονταν σε μέρη από 150 μέχρι 600 κατοίκους.

¹⁶³ Ο Π.Π. Οικονόμος θα ζητήσει απαντήσεις σε μια σειρά από ερωτήματα για το θέμα αυτό, ως εξής: «Διατί, Κύριε νομοθέτα, παραδέχεσαι δημοδιδασκάλους μόνον εις 794 κοινότητας και όχι εις τας άλλας 3777; Αυταί δεν είναι Έλληνες; Δεν πληρώνουν φόρους; Δεν έχουν αξιώσεις προστασίας και αγάπης εκ μέρους της Κυβερνήσεως; Σεις ο ίδιος δεν γράφετε ότι αν πρόκειται τα σχολεία τα δημοτικά να λειτουργώσι με γραμματοδιδασκάλους, καλλίτερα να μένωσι κλειστά; Πως τώρα έχετε άλλην γνώμιν; Ή νομίζετε ότι οι γραμματισταί, οι οκτάμηνοι, θα είναι ανώτεροι των γραμματοδιδασκάλων; [...] δεν πονεί η καρδιά σου δια τους χωρικούς; Αυτή είναι η τάξη, η κατ' εξοχήν Ελληνική. Αυτή τηρεί τα ήθη μας, τα έθιμά μας, την πίστιν μας. Διατί δεν μεριμνάς υπέρ αυτής; Αυτή μάχεται και πίπτει υπέρ πατρίδος, ότε άλλοι κρύπτονται ίνα αποφύγωσιν την στρατιωτικήν υποχρέωσιν. Διατί δεν αφήνεις να έχει και αυτή ένα δημοδιδάσκαλον καλόν μορφωμένον εις Διδασκαλείον, αφού εκεί εν τω χωρίω ουδέν άλλο υπάρχει πρόσωπον προς φωτισμόν της κοινωνίας;» (*Εκπαίδευσις*, 1/7/1892, σ. 42,44,51,52,53).

Επομένως, δεν ήταν η αντικατάσταση των γραμματοδιδασκάλων, ο αποκλειστικός λόγος θεσμοθέτησης των υποδιδασκαλείων, μιας και ένα μέρος αυτών θα μπορούσε να αντικατασταθεί από τακτικούς δασκάλους που πλεόναζαν. Ο κυριότερος λόγος ήταν η μείωση του ελλείμματος, δηλαδή οικονομικοί λόγοι, αφού οι μισθοί των υποδιδασκάλων όλων των τάξεων ήταν μικρότεροι (περίπου οι μισοί) από τους αντίστοιχους των δημοδιδασκάλων. Μόνο που τα παραπάνω οδηγούσαν στη μείωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης που προσφερόταν στα παιδιά της υπαίθρου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία εκπαιδευτικών ανισοτήτων μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού. Ωστόσο, η λειτουργία των υποδιδασκαλείων θα επιφέρει «σπουδαιότητα οικονομία», οδηγώντας στη διατήρησή τους για τα 4/5 των ελληνικών κοινοτήτων για περίπου 20 χρόνια. Ο θεσμός του υποδιδασκαλείου θα διατηρηθεί και από τις κυβερνήσεις μετά τον Τρικούπη, όμως ο νόμος ΒΠΕ'/1892 θα καταργηθεί από την αμέσως επόμενη κυβέρνηση Δηλιγιάννη τρία χρόνια μετά την ψήφισή του.

Είναι βέβαιο πάντως πως οι απόφοιτοι των υποδιδασκαλείων, αν και αποτελούσαν την καλύτερη λύση σε σχέση με τους γραμματοδιδασκάλους, θεωρούνται λύση ανάγκης και δεν είναι ισότιμοι δάσκαλοι με τους απόφοιτους των τριετών διδασκαλείων.¹⁶⁴

3.3.9 Μέτρα για τη μέση εκπαίδευση

Ο υπουργός Ε.Δ.Ε. Κ. Κοσσονάκος, πέντε μήνες μετά τις νομοθετικές ρυθμίσεις για τη στοιχειώδη εκπαίδευση (21/12/1892), θα φέρει για συζήτηση στη Βουλή δύο νομοσχέδια για τη μέση εκπαίδευση και ένα νομοσχέδιο σχετικά με τα διδακτικά βιβλία και των δύο βαθμίδων της εκπαίδευσης για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Πρόκειται για τα νομοσχέδια «Περί μεταβολής διατάξεων τινων του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» και «Περί των υπό των δήμων διατηρουμένων και των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων και περί του εν Αμφίση ελληνικού σχολείου». Τα νομοσχέδια αυτά προσπαθούν να

¹⁶⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο παιδαγωγός Θ. Κάστανος εικοσιεπτά χρόνια μετά αν και εξαίρει την προσπάθεια του παιδαγωγού Χ. Παπαμάρκου να συμπληρώσει τις ελλείψεις του συστήματος εκπαίδευσης των δασκάλων με τα νομοσχέδια Θεοτόκη εν τούτοις θεωρεί ως ευτύχημα ότι είχαν πλέον παύσει να λειτουργούν τα υποδιδασκαλεία, τα οποία θεωρούσε ως αναγκαίο κακό.

αντιμετωπίσουν τις άμεσες ανάγκες και ελλείψεις των γυμνασίων και κυρίως των ελληνικών σχολείων.

Συγκεκριμένα, το πρώτο επικεντρώνεται σε θέματα του διδακτικού προσωπικού της μέσης εκπαίδευσης, καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων και κυρίως στην απομάκρυνση από τα Ελληνικά σχολεία των «βοηθών», δηλαδή νέων εντελώς απροετοίμαστων στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και ανίκανων για οποιαδήποτε άλλη γόνιμη διδασκαλία, όπως ανέφερε ο υπουργός κατά την υποβολή του σχετικού νομοσχεδίου στη Βουλή.¹⁶⁵ Για το λόγο αυτό, προτείνεται η κατάργηση των άρθρων σχετικά με το παραπάνω προσωπικό και του Β.Δ. περί κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, καθώς και η κατάργηση των νόμων Δηλιγιάννη ΑΣΞΔ' και ΑΧΙΒ'/1885 (νόμοι Αντ. Ζυγομαλά) όπου είχαν διορισθεί ως σχολάρχες «διδάκτορες» των μαθηματικών και φυσικών επιστημών, ο διορισμός των οποίων προκάλεσε μεγάλο πρόβλημα στην οικονομία των Ελληνικών σχολείων. Επίσης, προτάθηκε να διοριστεί στη θέση Σχολάρχη αποκλειστικά και μόνο «διδάκτορας» του Φιλολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής, μιας και κανείς από τα άλλα τμήματα δεν διέθετε ικανότητα και προετοιμασία για τη διδασκαλία της ελληνικής. Έτσι, ο συντάκτης του νομοσχεδίου πίστευε πως θα βελτιωνόταν η λειτουργία των Ελληνικών σχολείων και πως θα αποδιδόταν δικαιοσύνη «εις τους μετά μόχθου και βαρείας δαπάνης παρασκευασθέντας εις το ανιαρόν και άχαρι έργον της παιδευτικής τέχνης».¹⁶⁶

Το νομοσχέδιο, τόσο κατά την πρώτη όσο και κατά τη δεύτερη συζήτηση, θα προκαλέσει την παρέμβαση στη Βουλή του βουλευτή Επιδαύρου και πρώην υπουργού Παιδείας Ν. Παπαμιχαλόπουλου, ο οποίος, αφού παραθέσει τις αδυναμίες του νομοσχεδίου, προτείνει την παραπομπή του σε επιτροπή από ειδικούς που θα το μελετήσουν λεπτομερώς και θα συντάξουν πλήρη έκθεση προς ενημέρωση των βουλευτών. Στη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου τίγονται σημαντικά θέματα, όπως της εισαγωγής του θεσμού «των πρακτικών εξετάσεων των Status – examen», του αποκλεισμού των διπλωμάτων του εξωτερικού ως ύποπτων κύρους (τρόπος απόκτησης, αμφισβήτηση της αξίας τους, κ.λπ.), του μεγάλου αριθμού των Ελληνικών σχολείων ως προς τις ανάγκες του ελληνικού λαού, της ανάγκης επιθεώρησης των σχολείων, της κατάργησης της

¹⁶⁵ Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 25, 21.12.1892, σ. 291.

¹⁶⁶ Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια, ό.π.*, σ. 253-254.

διαφοράς του μισθού «μεταξύ ομοιοβάθμων», της μονιμότητας των εκπαιδευτικών, ο διορισμός, η μετάθεση και η απόλυση, οι οποίοι βρισκόταν στην απόλυτη διάθεση του υπουργού κάθε στιγμή του σχολικού έτους. Εξαιρετική σημασία έχει η τοποθέτηση του βουλευτή Σπ. Στάη, ο οποίος θα στηρίζει το νομοσχέδιο, όμως θα έχει την ευκαιρία να εκφράσει τις απόψεις του, δηλώνοντας πως δεν είναι υπέρ της κλασικής παιδείας, αλλά υπέρ της στροφής στην πρακτική εκπαίδευση και, κυρίως στην ίδρυση πρακτικών και εμπορικών σχολών, όπως συνέβαινε και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Τελικά το νομοσχέδιο θα ψηφιστεί από τη Βουλή. Στις δύο πρώτες συζητήσεις όμως θα αποτελέσει αντικείμενο αντιπαράθεσης, ενώ θα χαρακτηριστεί ως νομοσχέδιο «προορισμένο να θεραπεύσει προσωπικά αξιώσεις...».¹⁶⁷ Οι παρατηρήσεις αυτές, καθώς και κάποιες ατέλειες του νομοσχεδίου αλλά και η μη συμμετοχή των βουλευτών στη Βουλή, δεν επέτρεψαν τη συζήτηση για κάθε άρθρο κι έτσι το νομοσχέδιο για τη βελτίωση της ποιότητας της διδασκαλίας στη μέση εκπαίδευση θα μείνει σε εκκρεμότητα.

Το δεύτερο νομοσχέδιο για τη μέση εκπαίδευση θα γίνει δεκτό και στις τρεις συζητήσεις. Σε αυτό γινόταν λόγος για επιβολή εκπαιδευτικών τελών και στους μαθητές των δημοσυντήρητων Γυμνασίων, όπου η χρηματοδότηση δεν ήταν επαρκής για την περαιτέρω λειτουργία τους, και το κράτος σε αρκετά απ' αυτά προσέφερε χρήματα των λιμενικών ταμείων. Αυτήν την πρακτική θα κατακρίνει ο βουλευτής Αθ. Ευταξίας, αφού τα χρήματα αυτά προορίζονταν για δημόσια έργα. Θα επισημάνει επίσης τον περιορισμό του αριθμού των γυμνασίων και κατ' επέκταση της κλασικής παιδείας και θα θεωρήσει αναγκαία την ενίσχυση της πρακτικής εκπαίδευσης για να περιοριστεί το κακό που ταλαιπωρεί τη μέση εκπαίδευση.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Ο χαρακτηρισμός αυτός πρέπει ν' αποδοθεί στο γεγονός, ότι κατά την επόμενη μέρα της α' συζήτησης του νομοσχεδίου διανεμήθηκε στη Βουλή «άλλο» νομοσχέδιο με νέες διατάξεις και πολλές τροποποιήσεις σε σχέση με το αρχικό, γεγονός που επισημάνθηκε στη Βουλή και που ασφαλώς αποδεικνύει τουλάχιστον τη μη εμβριθή επεξεργασία του.

¹⁶⁸ «Είναι καιρός να σκεφθώ η Κυβέρνησις περί τούτου και να κάμη μίαν αρχήν καλήν, όχι μόνον διά τον έσω, αλλά και διά τον έξω Ελληνισμόν», επισήμανε ο Ευταξίας στη Βουλή, ο οποίος δεν δίστασε να χαρακτηρίσει τους «προθυμοποιούμενους να διέλθωσι το Γυμνάσιον και να γείνωσιν επιστήμονες, άχρηστους ως επί το πολύ εις την κοινωνίαν» (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 36, 11.1.1893, σ. 476).

Συνοψίζοντας, αντιλαμβανόμαστε πως από τα δεκατρία νομοσχέδια που έφερε για ψήφιση στη Βουλή ο υπουργός Ε.Δ.Ε. Κ. Κοσσονάκος, μόνο δύο δεν ψηφίστηκαν, τα «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου εν Κορίνθω και καταργήσεως των υπαρχόντων διδασκαλείων» και «Περί μεταβολής διατάξεων τινων του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Το πρώτο θα έρθει στη Βουλή, αλλά δεν θα συζητηθεί καθώς υπήρξαν αντιδράσεις εντός και εκτός Βουλής αναγκάζοντας την κυβέρνηση να το αποσύρει. Το δεύτερο δεν ολοκληρώθηκε, καθώς έμεινε σε εκκρεμότητα η έγκρισή του, αν και έγινε παραδεκτό στη Βουλή καταρχήν και στο σύνολό του στις δύο πρώτες συζητήσεις. Θα επανέλθει το συγκεκριμένο νομοσχέδιο στη Βουλή ένα χρόνο μετά (1894) βελτιωμένο και τροποποιημένο από τον υπουργό Ε.Δ.Ε. Δ. Καλλιφρονά.¹⁶⁹

3.3.10 Εκπαιδευτικά μέτρα της τελευταίας κυβέρνησης Χ. Τρικούπη

Την άνοιξη του 1893 η κυβέρνηση Τρικούπη παραιτείται λόγω της ρήξης με το βασιλιά σε οικονομικά θέματα και η διακυβέρνηση της χώρας ανατίθεται από τον βασιλιά στους Σωτ. Σωτηρόπουλο και Δημ. Ράλλη. Ο Αθ. Ευταξίας ανέλαβε υπουργός Ε.Δ.Ε. (3/5/-30/10/1893). Θα παρουσιάσει ένα πλούσιο νομοπαρασκευαστικό έργο, τόσο σε επίπεδο δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, όσο και πανεπιστημίου. Όμως το έργο αυτό δεν θα προλάβει να το υποβάλει καν στη Βουλή. Μόνο το νομοσχέδιο «Περί αρχαιοτήτων» θα φτάσει μέχρι το Εθνικό Τυπογραφείο, αλλά κι αυτό δεν θα δημοσιευτεί. Ο Ευταξίας ασχολήθηκε κυρίως με την «εκκαθάριση» της μέσης εκπαίδευσης, μεταθέτοντας και παύοντας έναν αρκετά μεγάλο αριθμό εκπαιδευτικών, θέμα που θα αποτελέσει το μήλον της έριδος στη Βουλή.

Τον Οκτώβριο του 1893 ο Τρικούπης θα επανέλθει στην εξουσία λαμβάνοντας την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής και θα ασκήσει την έβδομη και τελευταία πρωθυπουργία του (30/10/1893–12/1/1895). Υπουργός Ε.Δ.Ε. αναλαμβάνει ο Δημ. Καλλιφρονάς. Παρά τις δύσκολες συγκυρίες τότε στον εκπαιδευτικό τομέα, θα υπάρξουν θετικές εξελίξεις, όπως ήταν η κατάρτιση των προγραμμάτων όλων των τύπων των δημοτικών σχολείων καθώς και των γραμματείων (4τάξιων, 3τάξιων,

¹⁶⁹ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 256.

μονοτάξιων). Σ' αυτά τα προγράμματα καθορίζεται ακριβώς η κατανομή και αλληλουχία των μαθημάτων σε κάθε τάξη, όπως επίσης και ο βαθμός του δασκάλου (πρωτοβάθμιος, δευτεροβάθμιος κ.λπ.) που θα δίδασκε σε κάθε τάξη. Το πρόγραμμα του 1894 καθόριζε ότι ο πρωτοβάθμιος δάσκαλος δίδασκε τα μαθήματα της πρώτης τάξης, ο αρχαιότερος δευτεροβάθμιος της δευτέρας τάξης, ο νεότερος δευτεροβάθμιος της τρίτης τάξης και τέλος τα μαθήματα της τετάρτης τάξης δίδασκε ο διευθυντής του σχολείου (εκτός από την ιστορία και τη γεωγραφία που διδάσκονταν από τον αρχαιότερο πρωτοβάθμιο δάσκαλο και τη φυσική ιστορία που διδασκόταν από τον αρχαιότερο δευτεροβάθμιο δάσκαλο). Τα ίδια αναφέρονταν και για το ωρολόγιο πρόγραμμα των διδασκαλείων θηλέων.¹⁷⁰

Ο Δ. Καλλιφρονάς θα καταβάλλει αξιόλογες προσπάθειες για τη δεύτερη και κυρίως την τρίτη βαθμίδα εκπαίδευσης. Θα καταθέσει στη Βουλή μια σειρά από νομοσχέδια. Τα δύο σχετίζονταν με τις δύο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης, το ένα με την εκκλησιαστική εκπαίδευση (Ριζάρειο Σχολή), πέντε με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση και τα υπόλοιπα πέντε αφορούσαν υπαλλήλους του υπουργείου Ε.Δ.Ε., την Αρχαιολογική Υπηρεσία, την Εθνική Βιβλιοθήκη και τέλος το προσωπικό του Αστεροσκοπείου.¹⁷¹ Από τα παραπάνω νομοσχέδια κανένα δεν αναφέρεται στη δημοτική εκπαίδευση κι αυτό γιατί τα θέματα της δημοτικής εκπαίδευσης και το διδακτικό προσωπικό, όπως και τα οικονομικά είχαν ρυθμιστεί πριν ένα χρόνο και περισσότερο. Η κυβέρνηση αυτή δίνει βαρύτητα στις μεταρρυθμίσεις στη μέση και κυρίως στην ανώτατη εκπαίδευση.¹⁷²

¹⁷⁰ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 258.

¹⁷¹ α) «Περί συμβουλίου και επιθεωρητών της εκπαιδεύσεως», β) «Περί της μέσης εκπαιδεύσεως, ήτοι 1. Περί ιδρύσεως γυμνασίων και ελληνικών σχολείων, 2. Περί γυμνασιαρχών και καθηγητών», γ) «Περί αποφοίτων της Ριζαρείου Σχολής», δ) «Περί δοκιμασίας των εις το Πανεπιστήμιο εισερχομένων», ε) «Περί του εν τω εθνικώ πανεπιστημίω προσωπικού», στ) «Περί προσόντων του εν τω εθνικώ πανεπιστημίω προσωπικού», ζ) «Περί των φοιτητών της Ιατρικής Σχολής», η) «Περί της ιδίας του πανεπιστημίου περιουσίας», θ) «Περί καταστάσεως του προσωπικού του υπουργείου των εκκλησιαστικών κ.λπ.», ι) «Περί προσόντων και πειθαρχικών ποινών των υπαλλήλων της αρχαιολογικής υπηρεσίας», ια) «Περί προσθηκών και μεταρρυθμίσεων του περί του προσωπικού της αρχαιολογικής υπηρεσίας νόμου ΑΦΛΒ' και του νόμου ΑΦΛι'», ιβ) «Περί προσόντων του εφόρου και των υπαλλήλων της Εθνικής Βιβλιοθήκης» και ιγ) «Περί του εν τω Αστεροσκοπείω προσωπικού» (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 46, 3.2.1894, σ. 684).

¹⁷² Με το νομοσχέδιο (δ) παραπάνω επιχειρείται για πρώτη φορά η θεσμοθέτηση εισιτηρίων εξετάσεων στο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της χώρας, το οποίο λόγω της κακής κατάστασης των γυμνασίων, γίνονταν αποδέκτης «ημιτελώς καταρτισμένων [...] και ψυχρών θηρευτών των υψηλών του Πανεπιστημίου μαθήσεων». Με το νομοσχέδιο (ζ) αυξάνονται τα έτη φοίτησης της Ιατρικής

Από τα δεκατρία συνολικά νομοσχέδια που υποβλήθηκαν στη Βουλή, στη γενική εκπαίδευση αναφέρονταν μόνο τα δύο πρώτα «Περί συμβουλίου και επιθεωρητών της εκπαιδευσεως» και «Περί της μέσης εκπαίδευσεως, ήτοι 1. περί ιδρύσεως γυμνασίων και ελληνικών σχολείων, 2. περί γυμνασιαρχών και καθηγητών». Γίνεται προσπάθεια να διορθωθούν οι αστοχίες των νομοσχεδίων, όπως η έλλειψη εποπτείας, η παρέμβαση της πολιτικής στην εκπαίδευση, η εξομοίωση, βάσει του νόμου ΑΣΞΔ' της 26^{ης} Ιουλίου 1885, όσων έχουν πτυχία φιλολόγων, μαθηματικών και άλλων και η σύσταση σχολείων χωρίς να υπάρχει ανάγκη ή αυθαίρετα οδηγώντας στην αύξηση των δαπανών του δημοσίου για την εκπαίδευση συνεχώς. Τα δύο αυτά νομοσχέδια έχουν υποβληθεί και παλαιότερα και επίσης η ανάγκη εποπτείας και επιθεώρησης των σχολείων είχε υπάρξει αντικείμενο αναφοράς και στα αντίστοιχα νομοσχέδια Θεοτόκη (1889) και Γεωργακόπουλου (1892). Και το δεύτερο νομοσχέδιο έχει υποβληθεί ξανά με κάποιες αλλαγές του αντίστοιχου νομοσχεδίου Κοσσονάκου «Περί μεταβολής διατάξεων τινων του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» που είχε ψηφιστεί κατά την πρώτη και δεύτερη συζήτηση από την προηγούμενη Βουλή.

Ο Καλλιφρονάς θα παραπέμψει τα παραπάνω νομοσχέδια στην «Επί των Εκπαιδευτικών Επιτροπείαν της Βουλής» για περαιτέρω επεξεργασία, η οποία θα αποφασίσει ομόφωνα πως το πιο σπουδαίο απ' όλα και επείγον για να ψηφιστεί είναι το «Περί συμβουλίου και επιθεωρητών της εκπαιδευσεως». Για το λόγο αυτό θα το υποβάλει τροποποιημένο στη Βουλή και θα προτείνει τη σύνθεση συμβουλίου πέντε ατόμων που θα αποτελείται από καθηγητές του πανεπιστημίου, καθώς και το διορισμό επτά επιθεωρητών, έργο των οποίων θα είναι από τη μια ο συνεχής έλεγχος και η επίβλεψη της διδασκαλίας και από την άλλη η παρεμπόδιση ανάμειξης προσώπων στα θέματα της εκπαίδευσης που δεν είχαν σχέση μ' αυτή. Σημαντική πρωτοπορία του νομοσχεδίου αποτελεί η μέριμνα για υποχρεωτική εκτέλεση των αποφάσεων του συμβουλίου από τον υπουργό και σχετίζεται με τις διδασκαλικές μεταβολές, μιας και ο χώρος της εκπαίδευσης θεωρείται πρόσφορος για «πολιτική κερδοσκοπία», όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου.¹⁷³

Σχολής σε πέντε ενώ με τα (ε, στ, και η) νομοσχέδια συνεχίζεται η προσπάθεια προηγούμενων ηγεσιών του υπουργείου, για τη ρύθμιση θεμάτων του προσωπικού αλλά και της ίδιας περιουσίας του πανεπιστημίου.

¹⁷³ Λ.Θ. Σκούρα, ό.π., σ. 260-261.

Τελικά, κανένα από τα δεκατρία νομοσχέδια δεν θα συζητηθεί στη Βουλή, ούτε καν το πρώτο που είχε χαρακτηριστεί από την επί των Εκπαιδευτικών Επιτροπείαν ως επείγον για ψήφιση. Ο λόγος ίσως να οφειλόταν στην οικονομική δαπάνη με την οποία σχετίζονταν σύμφωνα με τον υπουργό. Θα τα υποβάλει ξανά στις 15/11/1894 κάνοντας κάποιες βελτιώσεις και η Βουλή θα τα παραπέμψει σε ειδική επιτροπή δέκα ατόμων αποτελούμενη από βουλευτές όλων των κομμάτων για διεξοδική μελέτη και επεξεργασία. Και πάλι όμως η διαδικασία συζήτησης και ψήφισης των νομοσχεδίων δεν θα ολοκληρωθεί, αφού ο Τρικούπης θα παραιτηθεί δύο μήνες περίπου κατόπιν (10/1/1895). Στις 16 Απριλίου 1895 θα προκηρυχθούν εκλογές, τις οποίες ο Τρικούπης θα χάσει και μάλιστα δεν θα εκλεγεί ούτε καν βουλευτής.

Κεφάλαιο 4^ο

Οι Υπουργοί Παιδείας των κυβερνήσεων Τρικούπη

Εισαγωγή

Κατά την εναλλαγή των κυβερνήσεων Τρικούπη κατά το διάστημα 1875-1895 διετέλεσαν στο υπουργείο Ε.Δ.Ε. διάφοροι υπουργοί που άφησαν το στίγμα τους στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Επιχειρήθηκαν από τους υπουργούς αρκετές μεταρρυθμίσεις τόσο στη δημοτική (στοιχειώδη) εκπαίδευση όσο και στη μέση εκπαίδευση, από τις οποίες κάποιες βελτίωσαν την υπάρχουσα κατάσταση και άλλες αύξησαν τις εκπαιδευτικές ανισότητες ή οδήγησαν σε οπισθοδρόμηση. Πάντως, όλες οι προσπάθειες, που έγιναν, αποσκοπούσαν στη μείωση του μαθητικού δυναμικού προς την κλασική εκπαίδευση και τη στροφή τους στην πρακτική εκπαίδευση.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να παρουσιάσει τη ζωή και το έργο των υπουργών Ε.Δ.Ε. που εναλλάσσονταν στις κυβερνήσεις Τρικούπη και να καταδείξει τις απόψεις τους για τα εκπαιδευτικά θέματα της χώρας.

4.1 Δημήτριος Ράλλης

Ο Δημήτριος Ράλλης (Αθήνα, 1844 – 1921) ήταν πολιτικός, ένας από τους σημαντικότερους της νεοελληνικής ιστορίας, επανειλημμένα πρωθυπουργός της χώρας (1897, 1903, 1905, 1909, 1920-21), γνωστός και με το προσωνύμιο «Αττικάρχης».¹⁷⁴ Ήταν γόνος ιστορικής φαναριώτικης οικογένειας και γιος του νομοδιδάσκου και πολιτικού Γεωργίου Ράλλη. Εγκαινίασε έφηβος ακόμη την πολιτική του σταδιοδρομία, μετέχοντας ως φοιτητής τότε της Νομικής Σχολής, στις κινητοποιήσεις που κατέληξαν στην Επανάσταση του 1862 και στην έξωση του Όθωνα. Ολοκλήρωσε έπειτα τις νομικές σπουδές του στην Αθήνα (το 1866) και στο Παρίσι και στη συνέχεια εργάστηκε ως δικηγόρος στην πρωτεύουσα. Παράλληλα,

¹⁷⁴ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 9Α, σ. 25-26.

εντάχθηκε στην ακαδημαϊκή κοινότητα και ονομάστηκε υφηγητής του Εμπορικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1868). Διετέλεσε βουλευτής Αττικής από το 1873, άσκησε οξύτατη αντιπολίτευση στην τελευταία κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη (1874-1875) και αναδείχτηκε βασικό στέλεχος του νεοϊδρυμένου τότε πέμπτου κόμματος του Χ. Τρικούπη. Μετά την ανατροπή του Δ. Βούλγαρη από την πρωθυπουργία, ανέλαβε υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην πρώτη κυβέρνηση Τρικούπη. Νεότερος όλων και στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, ήταν από τους πολλά υποσχόμενους πολιτικούς της εποχής και, από εκείνους που δεν είχαν μολυνθεί από την επικρατούσα διαφθορά.¹⁷⁵ Επανήλθε σε κυβερνητικό αξίωμα το 1882 ως υπουργός Δικαιοσύνης της τρίτης κυβέρνησης Τρικούπη, τον επόμενο όμως χρόνο, ύστερα από διαφωνίες του με τον πρωθυπουργό, εγκατέλειψε την τρικουπική παράταξη και ανεξαρτητοποιήθηκε.

Αργότερα, όταν τα υπάρχοντα κόμματα είχαν περιοριστεί πλέον σε δύο, το δηλιγγιαννικό και το τρικουπικό, ο Ράλλης ίδρυσε νέο πολιτικό σχηματισμό, το λεγόμενο τρίτο κόμμα, γι' αυτό και το προσωνύμιο «Αττικάρχης» και το 1893 συνεργάστηκε με τον Σωτ. Σωτηρόπουλο σχηματίζοντας κυβέρνηση συνασπισμού. Ιδιομορφία της κυβέρνησης εκείνης ήταν ότι την τυπική προεδρεία της ανέλαβε ο Σωτηρόπουλος, ενώ ουσιαστικά καθήκοντα πρωθυπουργού ασκούσε ο υπουργός Εσωτερικών Δ. Ράλλης.

Μετά την απομάκρυνση του Τρικούπη από τη δημόσια ζωή (1895) και το θάνατό του (1896), το κόμμα του Ράλλη ενισχύθηκε και τον Απρίλιο του 1897 (εποχή του Ελληνοτουρκικού Πολέμου), κλήθηκε από τα ανάκτορα να διαδεχθεί τον Δηλιγιάννη στην πρωθυπουργία. Κατά την περίοδο της πρώτης του εκείνης βραχύβιας κυβέρνησης (ως τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους) κατόρθωσε με ξένες παρεμβάσεις ειρήνευση με την Τουρκία, με όρους ευνοϊκούς για την ηττημένη Ελλάδα.

Το 1902 ο Ράλλης ανέλαβε πρόεδρος της Βουλής και τον Ιούνιο του 1903 διαδέχτηκε τον Γ. Θεοτόκη στο πρωθυπουργικό αξίωμα, αναλαμβάνοντας μαζί και το υπουργείο Εξωτερικών. Όταν πέθανε ο Δηλιγιάννης, ο Ράλλης εμφανίστηκε ως ηγέτης του δηλιγγιαννικού κόμματος. Τότε επανήλθε για

¹⁷⁵ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 243.

Τρίτη φορά στην πρωθυπουργία (Ιούν. – Δεκ. 1905) και κατά τους μήνες εκείνους τα ενδιαφέροντα της κυβέρνησής του στράφηκαν κυρίως στις εξελίξεις του Μακεδονικού Αγώνα και του Κρητικού ζητήματος. Ο Ράλλης θα διατελέσει και πάλι πρωθυπουργός την περίοδο Ιουλ. – Αυγ. 1909, οπότε και εξερράγη το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, όπου και αναγκάστηκε να παραιτηθεί.

Το όνομά του συνδέθηκε με την αντιβενιζελική παράταξη κατά τη διάρκεια του Διχασμού, αν και ήταν φιλικά προσκείμενος προς την Αντάντ, οπότε και διετέλεσε επανειλημμένα υπουργός του «Κράτους των Αθηνών» (1915 –16). Ανέλαβε και πάλι πρωθυπουργός μετά την εκλογική ήττα του Ελ. Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920 και έμεινε στην πρωθυπουργία της χώρας ως τον Ιανουάριο του 1921, οπότε παραιτήθηκε για λόγους υγείας. Πέθανε τον ίδιο χρόνο στην Αθήνα. Ο Ράλλης διακρίθηκε για το πολιτικό του ήθος, ωστόσο είχε κατηγορηθεί για τους παρασκηνιακούς του χειρισμούς, στους οποίους συχνά κατέφευγε και για τις πολιτικές του στοχεύσεις.¹⁷⁶

Ο Δ. Ράλλης, νεοεισερχόμενος στην πολιτική, κατέβαλε προσπάθειες να υλοποιήσει το πολιτικό πρόγραμμα που οραματιζόταν ο Τρικούπης στο νέο αστικό κράτος που επιθυμούσε να δημιουργήσει. Σ' αυτό το νέο αστικό κράτος χρειαζόταν ένας νέος τύπος πολίτη που δεν ήταν δυνατόν να τον διαπλάσει το παλιό σύστημα διδασκαλίας. Ο νέος τύπος πολίτη τότε, εκτός της εθνικής και θρησκευτικής μόρφωσης, θα έπρεπε να κατέχει στοιχειώδεις γνώσεις, οι οποίες θα τον βοηθήσουν στη μελλοντική άσκηση κάποιου επαγγέλματος. Βέβαια, κατά τη διάρκεια της εξάμηνης αυτής διακυβέρνησης, προτεραιότητα του Τρικούπη ήταν η εξυγίανση της πολιτικής ζωής με τη διενέργεια αδιάβλητων εκλογών και ο εκσυγχρονισμός του κράτους. Τότε καθιερώθηκε η αρχή της δεδηλωμένης, η βασικότερη αρχή του κοινοβουλευτικού μας συστήματος και στον τομέα της εκπαίδευσης δεν έγιναν βήματα αλλαγής. Σημαντικότερες αλλαγές θα πραγματοποιηθούν από την τρίτη ισχυρή κυβέρνηση Τρικούπη και έπειτα.

¹⁷⁶ Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, ό.π., σ. 25-26.

4.2 Νικόλαος Μαυροκορδάτος

Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1837-1903) ήταν Έλληνας βουλευτής και υπουργός.¹⁷⁷ Γεννήθηκε στη Τεργέστη και ήταν γιος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και της Χαρίκλειας Αργυροπούλου. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στο Παρίσι και τον Αύγουστο του 1858 διορίστηκε β' γραμματέας της Ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Το 1866, μετά το θάνατο του πατέρα του, διορίστηκε νομάρχης Κερκύρας, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1869. Στη συνέχεια κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής με το τρικουπικό κόμμα πολιτευόμενος στην Άνδρο. Χρημάτισε υπουργός Εκκλησιαστικών & Δημόσιας Εκπαίδευσης στην δεύτερη κυβέρνηση Χαριλάου Τρικούπη του 1878 και στην τρίτη κυβέρνηση του 1880. Διετέλεσε πρεσβευτής της Ελλάδας στο Παρίσι (1882-1885), στην Αγία Πετρούπολη (1886-1889) και στην Κωνσταντινούπολη (1889-1902) και παρά τη γνωστή στενή του σχέση με τον Τρικούπη, παρέμεινε στη θέση του και επί Δηλιγιάννη.¹⁷⁸ Το 1895 συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις συμβιβασμού στο Λονδίνο, ενώ το 1897 υπέγραψε ως πληρεξούσιος της Ελλάδας την συνθήκη ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το 1902 παραιτήθηκε από τη θέση του πρεσβευτή για να ξαναεκλεγεί βουλευτής. Σε περίπτωση παραίτησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη θεωρείτο ως επικρατέστερος διάδοχος του για την αρχηγία του τρικουπικού κόμματος. Επίσης είχε χρηματίσει πρόεδρος επί μία δεκαετία του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, την περίοδο 1871-1882.

Απεβίωσε ξαφνικά στην Αθήνα στις 31 Ιανουαρίου του 1903. Ήταν παντρεμένος με την ρουμανικής καταγωγής Ελένη Μπαλς και είχε τέσσερα παιδιά, τον Αλέξανδρο, την Σοφία, (μετέπειτα σύζυγο του στρατηγού Αλέξανδρου Σούτσου, με τον οποίο απέκτησε μεταξύ άλλων την Ελένη, σύζυγο του Βασίλειου Μελά), την Χαρίκλεια, (μετέπειτα σύζυγο του Γεωργίου Μπαλτατζή) και τον Γεώργιο.

Κατά τη διάρκεια παραμονής του Νικ. Μαυροκορδάτου στο υπουργείο Ε.Δ.Ε. στη δεύτερη βραχύβια κυβέρνηση Τρικούπη δεν ήταν δυνατή η παραγωγή σημαντικού έργου. Ιδιαίτερα, στην τρίτη κυβέρνηση σημαντικό υπουργικό έργο του αποτελεί η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου σε αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής και η σύσταση νέων Διδασκαλείων

¹⁷⁷ Βικιπαίδεια, ανακτήθηκε στις 28.12.2022.

¹⁷⁸ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 297.

στην επαρχία. Αξίζει να αναφερθεί πως τα τελευταία μέτρα είχαν προταθεί από την προτελευταία κυβέρνηση Κουμουνδούρου και υλοποιήθηκαν από τη διάδοχη κυβέρνηση Τρικούπη, γεγονός που δείχνει ότι η εναλλαγή στην εξουσία των παραπάνω κυβερνήσεων φανερώνει πως οι παρεμβάσεις στα εκπαιδευτικά ήταν ενταγμένες σε γενικότερα κυβερνητικά προγράμματα που στόχευαν στον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης.¹⁷⁹ Τα θέματα της εκπαίδευσης δηλαδή αντιμετωπίζονταν με καθαρά «τεχνοκρατική αντίληψη».

4.3 Κωνσταντίνος Λομβάρδος

Ο Κ. Λομβάρδος¹⁸⁰ (Ζάκυνθος, 1820 - Αθήνα, 1888) ήταν πολιτικός, ο κυριότερος εκπρόσωπος του επανησιακού ριζοσπαστισμού στη Ζάκυνθο. Σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μετεκπαιδεύτηκε στο Μόναχο, όπου και πήρε το διδακτορικό του δίπλωμα και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Γαλλία και στην Ιταλία. Επιστρέφοντας στη γενέτειρά του άσκησε με επιτυχία την ιατρική.

Ο Λομβάρδος εμφανίστηκε στον πολιτικό επανησιακό στίβο το 1852, οπότε αναδείχθηκε βουλευτής του ριζοσπαστικού κόμματος στο Ι΄ Ιόνιο Κοινοβούλιο, σε μια εποχή σφοδρών διώξεων των ριζοσπαστών από τη βρετανική προστασία. Ο Λομβάρδος, που η παρουσία του στη Βουλή ήταν συνεχής ως το τελευταίο, πριν την Ένωση, ΙΓ΄ Κοινοβούλιο, έπαιξε ηγετικό ρόλο στο ριζοσπαστικό κίνημα. Στην εξέλιξη, ωστόσο, των πολιτικών γεγονότων παραμέρισε ο ίδιος και οι οπαδοί του (λομβαρδιανοί) τον κοινωνικοδημοκρατικό χαρακτήρα του κινήματος και, αποκλείοντας κάθε κοινωνικοταξική αναμέτρηση, περιόρισε τις επιδιώξεις του ριζοσπαστισμού αποκλειστικά στην ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Ο περιορισμός όμως αυτός έφερε τον Λομβάρδο σε πλήρη αντίθεση και διαφωνία με τους παλαιούς ηγέτες του Ηλία Ζερβό και Ιωσήφ Μομφεράτο.

Ο Λομβάρδος αντιτάχθηκε αποφασιστικά στην ανθενωτική αγγλική πολιτική και στις ραδιουργίες της Προστασίας, τόσο με άρθρα του στον Τύπο (ο ίδιος εξέδιδε από το 1858 την εφημερίδα *Φωνή του Ιονίου*), όσο

¹⁷⁹ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το "ανακοπτόμενο άλμα", Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013, σ. 72.

¹⁸⁰ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 5, σ. 279-280.

και με τις αγορεύσεις του στη Βουλή. Καταπολέμησε επίσης με σθένος τις μεταρρυθμίσεις που προτάθηκαν από τον αρμοστή Τζωρτζ Ουώρντ (1852) και το σχέδιο των οπαδών της Προστασίας για μετατροπή της Κέρκυρας και των Παξών σε αγγλική κτήση (1857). Γενικά, ο Λομβάρδος έμεινε ανυποχώρητος στον ενωτικό αγώνα του, ενεργώντας προς όλες τις κατευθύνσεις ως την άρση της Προστασίας και την Ένωση (1864). Θεωρείται πάντως από τους κύριους υπεύθυνους της πλήρους διοικητικής, εκκλησιαστικής και εκπαιδευτικής αφομοίωσης της Επτανήσου από την Ελλάδα, που ουσιαστικά κατέργησε πολλούς χρήσιμους για τον Ελληνισμό γενικότερα, αναπτυγμένους επτανησιακούς θεσμούς.

Αμέσως μετά την ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα, ο Λομβάρδος εκλέχτηκε πληρεξούσιος Ζακύνθου στη Β' Εθνοσυνέλευση. Έκτοτε και ως το θάνατό του αντιπροσώπευσε τους συμπατριώτες του στην ελληνική Βουλή, εκλεγόμενος με συντριπτική πλειοψηφία σε όλες σχεδόν τις βουλευτικές εκλογές (απέτυχε μόνο το 1868 και το 1874 λόγω βίαιης κυβερνητικής παρέμβασης) στην αρχή με το κόμμα του Αλ. Κουμουνδούρου και στη συνέχεια του Χ. Τρικούπη. Αγωνίστηκε για την εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας του Κοινοβουλίου και δεν δίστασε να προβεί σε επίθεση κατά του θρόνου με το λόγο του «περί δημοκρατίας» (1874) όταν κινδύνεψαν οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί από τις συνεχείς ευνοιοκρατικές διαλύσεις της Βουλής. Ο Λομβάρδος χρημάτισε σύμβουλος Επικρατείας (Ιαν.-Απρ. 1865), πρόεδρος της Βουλής (Δεκ. 1870- Μάιος 1871) και επτά φορές υπουργός Ε.Δ.Ε., Ναυτικών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών σε κυβερνήσεις του Κουμουνδούρου και του Τρικούπη. Υπήρξε υπουργός Ε.Δ.Ε. στην τέταρτη κυβέρνηση Τρικούπη (3/3/1882-19/4/1885) έως τον Ιούλιο του 1883 οπότε και αντικαθίσταται από τον Δ. Βουλπιώτη.

Ο Λομβάρδος έγραψε, εκτός από άρθρα στον Τύπο, και διάφορα φυλλάδια πολιτικού περιεχομένου (τα περισσότερα ανώνυμα) καθώς και *Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της περί απελευθέρωσης της Επτανήσου Ιστορίας* (1871-75). Υπήρξε επίσης προδρομικός υποστηρικτής του δημοτικισμού.

Ο Λομβάρδος, κατά τη διάρκεια της θητείας του στο υπουργείο Ε.Δ.Ε. στην τέταρτη σταθερή κυβέρνηση Τρικούπη, προχώρησε στη σύσταση πλήρων εξατάξιων δημοτικών σχολείων που θα λειτουργούσαν κατά τη συνδιδασκτική μέθοδο, όπου ήταν αναγκαίο να συσταθούν. Αυτή η πράξη

του φανερώνει την ανάγκη αύξησης των ετών φοίτησης και φυσικά τη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης. Όμως, εκεί που εστίασε, ήταν να βάλει ένα οριστικό τέρμα στην απαράδεκτη κατάσταση που επικρατούσε ως προς το θέμα των διδακτικών βιβλίων της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Έτσι με νόμο προσπάθησε να θέσει τέρμα στη βιβλιοκαπηλία που μάστιζε την κοινωνία, εισάγοντας το σύστημα του ενός βιβλίου για κάθε μάθημα, μετά από έγκρισή του σε διαγωνισμό του Υπ. Ε.Δ.Ε. κάθε τέσσερα χρόνια. Επίσης, τότε στάλθηκαν επιθεωρητές στα δημοτικά σχολεία της χώρας, εκτός της Αθήνας, για να συλλέξουν στοιχεία για τη δημοτική εκπαίδευση. Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της περιόδου εκείνης ήταν η έλλειψη εποπτείας σε επίπεδο γενικής εκπαίδευσης και με την αποστολή των έκτακτων επιθεωρητών η κυβέρνηση θα πληροφορούνταν την κατάσταση και θα προχωρούσε στη διόρθωση μελλοντικά των κακώς κειμένων. Τα μηνύματα για την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης ήταν αρνητικά και ο αντίκτυπος από τη μεγάλη αυτή επιθεώρηση του 1883 θα γίνει αντιληπτός μετά από δώδεκα χρόνια.

4.4 Δημήτριος Βουλπιώτης

Ο Δημήτριος Βουλπιώτης (Βούλη Ευρυτανίας, 1843-1911) ήταν Έλληνας πολιτικός, πολλές φορές βουλευτής Ευρυτανίας και διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης και Παιδείας στις κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη.¹⁸¹ Γεννήθηκε το 1843 στη Βούλη Ευρυτανίας (από κει και το επώνυμο Βουλπιώτης) και η καταγωγή του ήταν από σημαντική οικογένεια οπλαρχηγών με συμμετοχή στην επανάσταση του 1821. Πολιτεύτηκε και εξελέγη βουλευτής Ευρυτανίας για εννέα συνεχείς εκλογικές περιόδους (1873 - 1899). Διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης στην βραχύβια κυβέρνηση του Δεληγιώργη το 1876, και αργότερα Παιδείας στην τέταρτη και Δικαιοσύνης στην πέμπτη κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη. Ήταν δεινός ρήτορας, και με το έργο του βοήθησε στην ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους. Στις βουλευτικές εκλογές του 1899 απέτυχε να επανεκλεγεί χάνοντας από τον Δημήτριο Τσάτσο, ο οποίος είχε κατέλθει στις εκλογές ύστερα από φραστικό επεισόδιο που είχε με τον Βουλπιώτη, όταν ο τελευταίος ήταν υπουργός Δικαιοσύνης. Στην διάρκεια της

¹⁸¹ Βικιπαίδεια, ανακτήθηκε στις 30.12.2022.

υπουργίας του κτίστηκαν πολλά σχολεία. Ο Δημήτριος Βουλπιώτης ήταν γνωστός ως κυνικός αλλά και ειλικρινής πολιτικός και σε αυτόν αποδίδεται η φράση «ένα ξέρω να πω, εγώ κλέφτω, εσύ κλέφτεις, κλέφτουμε όλοι». Στις αρχές του 20ού αιώνα διορίστηκε βασιλικός επίτροπος στην Ιερά Σύνοδο.¹⁸²

Απεβίωσε το 1911. Γιος του ήταν ο Κωνσταντίνος Βουλπιώτης, αντιστράτηγος του Ελληνικού Στρατού, και εγγονός του ο Ιωάννης Βουλπιώτης, από τους πιο γνωστούς δωσίλογους την περίοδο της Κατοχής.

Η θητεία του Δ. Βουλπιώτη (12/7/1883 – 19/4/1885) συνδέθηκε με την έκδοση του μακροσκελούς διατάγματος της 11^{ης} Μαΐου 1884, το οποίο καθόριζε με κάθε λεπτομέρεια τις εγγραφές των μαθητών, τις εισιτήριες, προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις, τις απουσίες των μαθητών τόσο στα δημόσια σχολεία όσο και στα ιδιωτικά. Ακόμη, το διάταγμα προέβλεπε αλλαγή στη βαθμολογική κλίμακα και το σημαντικότερο, μετά τη δημοσίευσή του εκδόθηκε νέο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών Σχολείων και των Γυμνασίων, όπου προβλέπεται για πρώτη φορά ως υποδιαίρεση του μαθήματος των «Ελληνικών» και η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών αλλά μόνο στο επίπεδο του Ελληνικού Σχολείου (14 εβδομαδιαίες ώρες στα τρία χρόνια για τα νέα – 26 για τα αρχαία) και όχι στο Γυμνάσιο.¹⁸³ Όλες οι παραπάνω παρεμβάσεις στόχευαν στην αποθάρρυνση των μαθητών να στραφούν στη Μέση ή στην Ανώτερη Εκπαίδευση και ωθούνταν να προσανατολιστούν στην αγορά εργασίας, όπου οι ανάγκες διαρκώς αυξάνονταν.

4.5 Παναγιώτης Μανέτας

Ο Παναγιώτης Μανέτας (1837 - 20 Ιανουαρίου 1908)¹⁸⁴ γεννήθηκε στην Τρίπολη και ήταν γιος του πολιτικού Κωνσταντίνου Μανέτα. Σπούδασε νομικά, ιδιώτευσε ως δικηγόρος και ασχολήθηκε με την πολιτική εκλεγόμενος βουλευτής Μαντινείας και Αρκαδίας από το 1869 μέχρι το θάνατό του. Ανήκε στο κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και του Γεωργίου Θεοτόκη. Στην πέμπτη κυβέρνηση Χαρίλαου Τρικούπη διετέλεσε

¹⁸² Λ. Τρίχα, *ό.π.*, σ. 323.

¹⁸³ Αλέξης Δημαράς, *ό.π.*, σ. 75-76 και Λ.Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια*, *ό.π.*, σ.193.

¹⁸⁴ *Βικιπαίδεια*, ανακτήθηκε στις 30.12.2022.

υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως την περίοδο 1886 - 1889, παραιτήθηκε τον Φεβρουάριο του 1889 έπειτα από διαφωνία μαζί του και μεταπήδησε στην αντιπολίτευση¹⁸⁵ ενώ το 1880 διετέλεσε νομάρχης Αττικής.

Απεβίωσε από πνευμονία στην Κόρινθο σε ηλικία 71 ετών και κηδεύτηκε στις 21 Ιανουαρίου 1908. Ήταν παντρεμένος με τη Ζωίτσα Κολοκοτρώνη, κόρη του Γενναίου Κολοκοτρώνη και είχε αποκτήσει τέσσερα παιδιά: τον Ιωάννη, πολιτικό και υπουργό, τον Κωνσταντίνο, στρατιωτικό και υπουργό, τον Θεόδωρο, στρατιωτικό και υπουργό, και τη Φωτεινή.

Στον Π. Μανέτα (9/5/1886 – 15/2/1889) πρώτο υπουργό Ε.Δ.Ε. της πέμπτης κυβέρνησης Τρικούπη αποδίδεται η ίδρυση του Βαρβακείου Λυκείου που επονομάστηκε «Πρακτικόν Λύκειον» με θετική κατεύθυνση, καθώς οι απόφοιτοί του είχαν μόνο άμεση πρόσβαση στις σχολές του Πολυτεχνείου και σε εκείνες των Θετικών Επιστημών του Πανεπιστημίου και στις Στρατιωτικές Σχολές.¹⁸⁶ Ασχολήθηκε με τις παύσεις και απολύσεις των δασκάλων βελτιώνοντας το υπάρχον σύστημα που ήταν ευάλωτο στις κομματικές εξαρτήσεις, προστατεύοντας τη μονιμότητα των δασκάλων. Τέλος, προχώρησε στην ίδρυση του Ταμείου Δημοτικής Εκπαίδευσης, επιδιώκοντας να αντιμετωπίσει το μεγάλο πρόβλημα χρηματοδότησης της δημοτικής εκπαίδευσης.

4.6 Γεώργιος Θεοτόκης

Ο Γεώργιος Θεοτόκης (Κέρκυρα, 1844 – Αθήνα, 1916) ήταν Έλληνας πολιτικός, ο οποίος ανήκε στην ιστορική κερκυραϊκή οικογένεια των Θεοτόκη, του κλάδου των Νταβιάτσο (Daviazzo) ή Πολιτικών, και διετέλεσε τέσσερις φορές πρωθυπουργός της χώρας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.¹⁸⁷

Ο Γεώργιος Θεοτόκης ήταν ο τρίτοτοκος γιος του Νικολάου-Ανδρέα Θεοτόκη και της Αδελαΐδας Βεντούρα από την Κέρκυρα. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στο Ιόνιο Γυμνάσιο, γράφτηκε στη Νομική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας. Το 1861 έλαβε το πτυχίο του από την Ιόνιο

¹⁸⁵ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 423.

¹⁸⁶ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 44.

¹⁸⁷ *Βικιπαίδεια*, ανακτήθηκε στις 30.12.2022.

Ακαδημία και με υποτροφία από το Μοτσενίγειο Κληροδότημα συνέχισε τις σπουδές του στη Νομική Σχολή της Σορβόνης. Στις 5 Μαρτίου του 1868 υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του με τίτλο *Droit Romain: De fidejussoribus-Droit Français: Du Cautionnement* («Περί εγγυήσεως, κατά το ρωμαϊκό και το γαλλικό δίκαιο»), πόνημα το οποίο αποτελεί μια αυστηρά νομική μελέτη συγκριτικού δικαίου.

Η ενασχόλησή του με την ενεργό πολιτική ξεκίνησε το 1872. Τότε συμμετείχε για πρώτη φορά στις εθνικές εκλογές αλλά δεν εξελέγη, όπως επίσης και στις εκλογές του 1874. Το 1875 συνήψε γάμο με την Αμαλία, θυγατέρα του Μιχαήλ και της Αναστασίας Δήμα. Έτσι οι πολιτικές του φιλοδοξίες προσανατολίστηκαν αρχικά στο δημαρχικό αξίωμα. Το 1879 ανέλαβε για πρώτη φορά δήμαρχος Κέρκυρας και η αξιόλογη δράση του κατά τη διάρκεια της θητείας του οδήγησε στην επανεκλογή του το 1883.

Στις 7 Απριλίου του 1885 εγκατέλειψε τη θέση του δημάρχου και ξεκίνησε την κοινοβουλευτική του σταδιοδρομία. Εξελέγη βουλευτής του τρικουπικού κόμματος, μετά από πρόσκληση του ίδιου του Χαρίλαου Τρικούπη.

Τον Μάιο του 1886, του ανατέθηκε το Υπουργείο Ναυτικών στην κυβέρνηση του Τρικούπη. Επί υπουργίας Θεοτόκη αναζητήθηκαν και εξασφαλίστηκαν οικονομικοί πόροι για τις παραγγελίες των θωρηκτών «Σπέτσαι», «Υδρα» και «Ψαρά», και βελτιώθηκε σημαντικά η κατάσταση στο Πολεμικό Ναυτικό, καθώς έλαβε σχετικά μέτρα, όπως η δημιουργία νέου οργανισμού, η αύξηση της θητείας και η καλύτερη εκπαίδευση των πληρωμάτων μέσω της δημιουργίας πολλών ναυτικών σχολών.

Την περίοδο Φεβρουάριος 1889 – Ιούλιος 1890 ο Θεοτόκης ανέλαβε το υπουργείο Ε.Δ.Ε. στην πέμπτη κυβέρνηση Τρικούπη.¹⁸⁸ Με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού-καθηγητή Χαρ. Παπαμάρκου, ο Θεοτόκης ετοίμασε και κατέθεσε στη Βουλή άρθρα, ολοκληρωμένα και προοδευτικά για την εποχή νομοσχέδια για την αναβάθμιση της Παιδείας, μέσα από τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, τα οποία όμως εμπόδισε να ψηφισθούν η αντιπολίτευση Δηλιγιάννη.

¹⁸⁸ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ.4, σ. 70-71.

Το 1892 ο Θεοτόκης τοποθετήθηκε στο υπουργείο Εσωτερικών στη διάρκεια της έκτης κυβέρνησης Τρικούπη και τότε στάλθηκε ως αντιπρόσωπος της Ελλάδας στη Μεγάλη Βρετανία για να διαπραγματευτεί τη σύναψη δανείου. Η αποτυχία της αποστολής του αυτής δεν βαρύνει τον ίδιο αλλά οφειλόταν στην κακή οικονομική κατάσταση της ελληνικής οικονομίας και στην πλήρη έλλειψη εμπιστοσύνης των δανειστών της.

Οι ραγδαίες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και μεταβολές των επόμενων ετών προκάλεσαν τη λαϊκή δυσαρέσκεια και οδήγησαν σε οδυνηρή ήττα το τρικουπικό κόμμα στις εκλογές του 1895. Τότε αποσύρθηκε οριστικά από την πολιτική ζωή του τόπου ο Χαρίλαος Τρικούπης και το κόμμα του έμεινε χωρίς ηγεσία, ενώ την επόμενη χρονιά απεβίωσε στις Κάννες. Τον Νοέμβριο του 1898 πρώην και εν ενεργεία βουλευτές του τρικουπικού κόμματος ανέδειξαν τον Γεώργιο Θεοτόκη στην ηγεσία του κόμματος, που μετασηματίστηκε προοδευτικά στο επονομαζόμενο Θεοτοκικόν Κόμμα.¹⁸⁹

Από το 1899 έως τα μέσα του 1909, ο Θεοτόκης διετέλεσε τέσσερις φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας, με μακροβιότερη την τελευταία θητεία του. Μετά τη συντριβή του θεοτοκικού κόμματος στις εκλογές του Μαρτίου του 1912, εμφανίστηκε τελευταία φορά στην πολιτική σκηνή ως υπουργός Εθνικής Οικονομίας στις κυβερνήσεις Αλ. Ζαΐμη και Στέφ. Σκουλούδη το φθινόπωρο του 1915. Στις 11 Ιανουαρίου 1916 ο θάνατος διέκοψε την τελευταία υπουργική του θητεία.¹⁹⁰

Η πέμπτη κυβέρνηση Τρικούπη προώθησε στη Βουλή μια ακόμη σειρά εκπαιδευτικών νομοσχεδίων διά του υπουργού Ε.Δ.Ε. Γ. Θεοτόκη. Τα νομοσχέδια αυτά αναφέρονται σε ολόκληρο το σύστημα αντιμετωπίζοντάς το ως ενιαίο σύνολο.¹⁹¹ Οι προτάσεις Θεοτόκη επαναλαμβάνουν σε πολλά σημεία παλαιότερες προτάσεις που κάποιες θα πραγματοποιηθούν τελικά αργότερα ως ένα βαθμό ή πολύ αργότερα. Όπως συνέβη στην περίπτωση των ελληνικών σχολείων, που η κατάργησή τους υπήρχε στο νομοσχέδιο Μίληση αλλά θα πραγματοποιηθεί στη μεταρρύθμιση του 1929-1932. Σε άλλη περίπτωση τα νομοσχέδια Θεοτόκη προτείνουν καινούριες λύσεις, όπως η αναφορά για την εξειδικευμένη κατάρτιση του διδακτικού προσωπικού των διδασκαλείων (πραγματοποιήθηκε με το «Διδασκαλείον

¹⁸⁹ Βικιπαίδεια, ό.π.

¹⁹⁰ Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, ό.π. σ. 70-71.

¹⁹¹ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 78.

Τεχνικής Εκπαιδύσεως» το 1914, και την Παιδαγωγική Ακαδημία το 1924) ή η αντιμετώπιση της έλλειψης δασκάλων με την ίδρυση υποδιδασκαλείων και «μονοτάκτων» διδασκαλείων (συστάθηκαν κι αυτά αργότερα).¹⁹²

Ειδικότερα, τα νομοσχέδια Θεοτόκη περιέχουν δύο στοιχεία τα οποία τα καθιστούν άξια αναφοράς. Το πρώτο αναφέρεται στη σχετική υπουργική απόφαση στη Βουλή, όπως και στις εισηγητικές εκθέσεις, θεωρείται αναγκαία η μεταρρύθμιση κατά την παρούσα περίοδο, χωρίς αυτό να σχετίζεται με λάθη και παραλείψεις συγκεκριμένης περιόδου του κοντινού παρελθόντος. Έτσι, επισημαίνεται ότι τα εκπαιδευτικά πράγματα ως προς τις αρχές και λειτουργίες δεν συμβάδισαν ποτέ -για πάνω από 50 χρόνια- με τις γενικότερες εξελίξεις στα εθνικά θέματα: «Από της ιδρύσεως του Κράτους δημοτική εκπαίδευσις ούτε υπήρξε ποτέ εν Ελλάδι, ούτε έτι και νυν υπάρχει». ¹⁹³

Το δεύτερο στοιχείο αποτελεί η έκδοση ενός τόμου που περιλάμβανε τα νομοσχέδια και τις εισηγητικές εκθέσεις τους, πλήρως ενημερωμένη αναφορά στο δίκτυο των δημοτικών σχολείων που προβλέπει το νέο σχέδιο, και με βάση τα μαθήματα του σχεδίου υποδείγματα ωρολόγιων προγραμμάτων. Στον τόμο υπήρχε επίσης το πολυσέλιδο «Παράρτημα» με το κείμενο της απόφασης του Θεοτόκη στη Βουλή, όταν κατέθεσε τα νομοσχέδια, «Γνώμη» με τις παρατηρήσεις του Ε.Δ.Σ., ανάλογο «Υπόμνημα» από τον Χ. Παπαδόπουλο, και τις αντικρούσεις από τον εισηγητή των νομοσχεδίων Χαρ. Παπαμάρκου. Ιδιαίτερη αντίθεση υπήρχε σχετικά με την κατάρτιση των δασκάλων και κυρίως των διδασκαλισσών απειλώντας τα πολύ σημαντικά προνόμια των «Αρσακείων» -Αθηνών και Κέρκυρας- της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Στο «Παράρτημα» περιέχονταν στατιστικοί αναλυτικοί πίνακες των δημοτικών σχολείων, γραμματοδιδασκαλείων και ελληνικών σχολείων κατά νομό σύμφωνα με τις νέες ρυθμίσεις. Οι δύο αυτοί τόμοι (τα νομοσχέδια με τις εισηγητικές εκθέσεις και το «Παράρτημα») αποτελούν τον προάγγελο για τις επόμενες μεταρρυθμίσεις των νομοσχεδίων που θα ακολουθήσουν, με πρώτη εκείνη του 1899.¹⁹⁴

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 78.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 79.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 80-81.

Πάντως, τα νομοσχέδια Θεοτόκη προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις, δεν υποβλήθηκαν για ψήφο στη Βουλή και η κυβέρνηση δεν τα προώθησε. Μετά την υποβολή τους, στις 30 Ιουλίου 1890, ορίστηκε νέος υπουργός Ε.Δ.Ε. ο Θάνος Ρούφος – Κανακάρης. Ωστόσο, αξίζει να αναφέρουμε ότι η εκπαίδευση των κυβερνήσεων Τρικούπη δεν ήταν σε θέση να ακολουθήσει το γενικότερο κλίμα ανάπτυξης, εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού που διακήρυττε. Όσα συνέβαιναν προς αυτή την κατεύθυνση, φαίνεται πως ήταν αποφάσεις και προτάσεις προσωπικές του Θεοτόκη.

4.7 Θάνος Ρούφος – Κανακάρης

Ο Θάνος Ρούφος – Κανακάρης (1848-1902) ήταν γιος του πρωθυπουργού Μπενιζέλου Ρούφου και αδερφός του Γεωργίου Ρούφου. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και το Παρίσι. Υπήρξε επικεφαλής του αντιοθωνικού αγώνα στην Πάτρα, μαζί με τον πατέρα του και τον αδερφό του. Εκλέχτηκε πληρεξούσιος στην Εθνοσυνέλευση του 1862 και επανειλημμένα εκλεγόταν βουλευτής στην Πάτρα.¹⁹⁵ Επίσης διετέλεσε δύο φορές υπουργός Ε.Δ.Ε. το 1876 και 1877 καθώς και το 1890 σε κυβερνήσεις αντίστοιχα του Επαμ. Δεληγιώργη και Χ. Τρικούπη. Θα υποστηρίξει τον Τρικούπη μέχρι το 1892, όμως θα έρθει και αυτός σε ρήξη μαζί του.¹⁹⁶ Χρημάτισε επίσης για δύο τετραετίες δήμαρχος Πάτρας.

Ο Θάνος Ρούφος – Κανακάρης διαδέχτηκε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα τον Θεοτόκη στο υπουργείο Ε.Δ.Ε. (Ιούλιος-Οκτώβριος του 1890), αφού μετά διενεργήθηκαν εκλογές τις οποίες έχασε ο Τρικούπης. Έτσι η πρώτη θητεία του δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη μεταρρύθμιση, καθώς οι μεταρρυθμίσεις που είχε σχεδιάσει ο προκάτοχός του δεν οδηγήθηκαν για ψήφιση στη Βουλή.

4.8 Κωνσταντίνος Κοσσονάκος

Ο Κωνσταντίνος Κοσσονάκος (1843-1910) ασχολήθηκε από νέος με την πολιτική. Εκλεγόταν βουλευτής Γυθείου. Υπήρξε υποστηρικτής του

¹⁹⁵ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 9Α, σ.126.

¹⁹⁶ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σ. 423.

Τρικούπη και το 1882 είχε διορισθεί διοικητής της Αστυνομίας Αθηνών. Στην έκτη κυβέρνηση Τρικούπη διετέλεσε υπουργός Ε.Δ.Ε. (10/6/1892-3/5/1893). Λέγεται ότι ήταν ερωτευμένος με τη Σοφία, την αδερφή του Τρικούπη.¹⁹⁷

Ο Κ. Κοσσονάκος θα υποβάλει στη Βουλή δεκατρία νέα νομοσχέδια και για τις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης και για άλλα γενικότερα εκπαιδευτικά θέματα στο πλαίσιο της πολιτικής λιτότητας που ακολουθούσε η νέα κυβέρνηση Τρικούπη. Προχώρησε στην αύξηση των εκπαιδευτικών τελών σε πολύ υψηλά επίπεδα, προκαλώντας αντιδράσεις στους κόλπους των φοιτητών και στην κοινωνία γενικότερα. Για τη στοιχειώδη εκπαίδευση εισάγει στη Βουλή τρία εκπαιδευτικά νομοσχέδια προτείνοντας την εφαρμογή ενός «λιτού συστήματος» «αλλ' ουχί κάτω του μέτρου, όπερ απαιτεί η επιστημονική κατανομή της διδασκαλίας», όπως ανέφερε και ο Τρικούπης. Προτείνει την ίδρυση υποδιδασκαλείων καθώς και την ίδρυση Διδασκαλείου στην Κόρινθο καταργώντας τα υπάρχοντα Διδασκαλεία. Ακόμη, προχώρησε στην ψήφιση του νόμου ΒΠΕ'/1892 που ρύθμιζε θέματα για τη στοιχειώδη εκπαίδευση και κυρίως τα έξοδα τα οποία σχετίζονταν μ' αυτήν. Η δημοτική εκπαίδευση γίνεται τετραετής για αγόρια και κορίτσια στο πλαίσιο της πολιτικής λιτότητας της κυβέρνησης Τρικούπη. Έγιναν προσπάθειες να ξεπεραστούν τα προβλήματα της άνισης γεωγραφικής κατανομής των δημοτικών σχολείων ανά την επικράτεια καθώς και να καθοριστεί ο απαιτούμενος αριθμός δασκάλων που θα διοριστούν σ' αυτά και με ποιο βαθμό. Στη μέση εκπαίδευση εισάγει δύο νομοσχέδια και ένα για τα διδακτικά βιβλία. Το πρώτο σχετιζόταν με θέματα διδακτικού προσωπικού της μέσης εκπαίδευσης, καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων αλλά κυρίως με την κατάργηση των «βοηθών» από τα Ελληνικά σχολεία. Το έτερο νομοσχέδιο επέβαλε εκπαιδευτικά τέλη και στους μαθητές των Γυμνασίων που συντηρούνταν από τους δήμους για να λειτουργήσουν. Από τα δύο νομοσχέδια μόνο το δεύτερο ψηφίστηκε στη Βουλή ενώ το πρώτο έμεινε σε εκκρεμότητα λόγω έλλειψης απαρτίας. Τέλος, από τα δεκατρία νομοσχέδια Κοσσονάκου μόνο δύο δεν ψηφίστηκαν, για την ίδρυση Διδασκαλείου στην Κόρινθο και της κατάργησης των όσων υπήρχαν και αυτό που εστίαζε σε θέματα διδακτικού προσωπικού στη μέση εκπαίδευση, όπως έχει αναφερθεί στις παραπάνω σελίδες της παρούσας

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 510.

εργασίας. Το νομοσχέδιο αυτό θα επανέλθει στη Βουλή τροποποιημένο από τον επόμενο υπουργό Ε.Δ.Ε. της τελευταίας κυβέρνησης Τρικούπη.

4.9. Δημήτριος Μ. Καλλιφρονάς

Ο Δημήτριος Μ. Καλλιφρονάς (1843;-1902) ήταν νομικός, γόνος γνωστής αθηναϊκής οικογένειας αγωνιστών και πολιτικών. Ασχολήθηκε με την πολιτική από νέος, εκλέχτηκε βουλευτής και δημοτικός σύμβουλος του δήμου Αθηναίων. Διετέλεσε υπουργός Ε.Δ.Ε. στην έβδομη και τελευταία κυβέρνηση Χ. Τρικούπη.¹⁹⁸

Την περίοδο της έβδομης διακυβέρνησης Τρικούπη υπήρξαν θετικές εξελίξεις στα εκπαιδευτικά θέματα. Τότε καταρτίστηκαν προγράμματα για όλους τους τύπους των δημοτικών σχολείων και των γραμματείων και τα ίδια ίσχυαν και για τα διδασκαλεία θηλέων. Ο Καλλιφρονάς κατέβαλε προσπάθειες για τη δεύτερη και κυρίως την τρίτη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Από τα δεκατρία νομοσχέδια που υπέβαλε στη Βουλή, τα δύο αναφέρονται στις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης, ένα στην εκκλησιαστική εκπαίδευση, πέντε για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση και τα άλλα πέντε στους υπαλλήλους του Υπ. Ε.Δ.Ε., της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, της Εθνικής Βιβλιοθήκης και του Αστεροσκοπείου Αθηνών. Έτσι από την κυβέρνηση αυτή το βάρος δόθηκε στην ανώτατη εκπαίδευση κι αυτό γιατί είχαν ρυθμιστεί το προηγούμενο διάστημα πολλά θέματα που αφορούσαν τις άλλες δύο εκπαιδευτικές βαθμίδες. Κανένα από τα νομοσχέδια Καλλιφρονά δεν συζητήθηκε στη Βουλή, ούτε ψηφίστηκε, ίσως για οικονομικούς λόγους, ωστόσο και όταν υποβλήθηκαν ξανά βελτιωμένα από τον υπουργό και πάλι δεν ψηφίστηκαν μιας και η κυβέρνηση Τρικούπη μετά από λίγο διάστημα παραιτήθηκε.

¹⁹⁸ Λ. Τρίχα, ό.π., σ. 524.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αναντίρρητα, η παρακαταθήκη του Χ. Τρικούπη στην ελληνική κοινωνία και στο ελληνικό κράτος ήταν ο εκσυγχρονισμός των ελληνικών υποδομών που κατέστησε την Ελλάδα αντάξια των ευρωπαϊκών κρατών. Την περίοδο 1875-1895 που ο Μεσολογγίτης πολιτικός βρισκόταν στην ηγεσία της πολιτικής σκηνής της χώρας, σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν αξιόλογα δημόσια έργα που άλλαξαν την εικόνα της Ελλάδας. Θεωρείται θεμελιωτής του ελληνικού κοινοβουλευτισμού και αυτός που με το άρθρο του «Τις πταίει;» εισηγήθηκε την εφαρμογή της «αρχής της δεδηλωμένης» στην Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων του, κατέβαλε προσπάθειες να αναμορφώσει τη χώρα σε βασικούς τομείς, όπως η δημόσια διοίκηση, ο στρατός, η οικονομία, τα δημόσια έργα, η εξωτερική πολιτική και η εκπαίδευση. Στον τομέα αυτόν οι κυβερνήσεις Τρικούπη προσπάθησαν να εκσυγχρονίσουν το εκπαιδευτικό σύστημα και να αλλάξουν παγιωμένες καταστάσεις. Βέβαια, την περίοδο 1875-1882, η εκπαίδευση στην Ελλάδα ήταν παραμελημένη, καθώς όλοι ενδιαφέρονταν για τα πολιτικά ζητήματα και τις αλυτρωτικές βλέψεις, αφού η χώρα έδινε προτεραιότητα στις στρατιωτικές προετοιμασίες. Η δημοτική κυρίως εκπαίδευση βρισκόταν σε δεινή κατάσταση και μόνο σ' ένα μικρό μέρος των παιδιών του ελληνικού λαού ήταν προσιτή. Όσο όμως η κοινωνία και η οικονομία εξελίσσονταν, τόσο η εκπαίδευση έπρεπε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες. Τότε προέκυψε η ανάγκη οργάνωσης της γενικής και ειδικά της δημοτικής εκπαίδευσης, αφού η εικόνα των δημοτικών σχολείων χειροτέρευε διαρκώς και ήταν αναγκαία η παρουσία εκπαιδευμένων δασκάλων που θα εμφυσούσαν στη συνείδηση των μαθητών το όραμα της υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας, όπως το οραματίστηκε και ο ίδιος ο Τρικούπης.

Σημαντική συμβολή των πρώτων κυβερνήσεων Τρικούπη αποτελεί η ίδρυση νέων Διδασκαλείων σε Τρίπολη, Κέρκυρα και Λάρισα, καθώς και η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία, μέθοδος που αντικατέστησε την αλληλοδιδασκτική. Οι επόμενες κυβερνήσεις του, οι οποίες παρέμειναν για μεγαλύτερο διάστημα στην εξουσία, οδηγήθηκαν αναπόφευκτα, λόγω των οικονομικών προβλημάτων του κράτους και της έλλειψης χρημάτων, στη λήψη επώδυνων μέτρων για την εκπαίδευση, όπως ήταν η επιβολή εκπαιδευτικών τελών, ο περιορισμός της

στοιχειώδους εκπαίδευσης από βετής σε 4ετή, η ίδρυση υποδιδασκαλείων που αποτελούν μέτρα οπισθοδρόμησης και προκαλούν κοινωνικές ανισότητες. Ειδικότερα, αντιμετωπίστηκαν και απαράδεκτες καταστάσεις στο χώρο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, όπως το θέμα της άνισης γεωγραφικής κατανομής των σχολείων αλλά και ο βαθμός του δασκάλου που θα διοριζόταν σ' αυτά. Έγιναν επίσης παρεμβάσεις για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της βιβλιοκαπηλίας που ταλάνιζε την ελληνική εκπαίδευση και την ελληνική κοινωνία. Ακόμη, βελτιώθηκε το σύστημα των μεταθέσεων και απολύσεων των εκπαιδευτικών, χάρη στις πρωτοβουλίες Μανέτα. Τέλος, το 1894, συντάχθηκαν τα πρώτα επίσημα και μοναδικά ωρολόγια προγράμματα για τα τετρατάξια δημοτικά σχολεία και τα γραμματεία.

Στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης καταβάλλονται προσπάθειες κατεύθυνσης του μαθητικού δυναμικού από την κλασική εκπαίδευση στην πρακτική. Για το λόγο αυτό, το 1882 ιδρύονται οι πρώτες ναυτικές σχολές και το 1886 ιδρύεται το Βαρβάκειο Λύκειο που προετοίμαζε τους υποψηφίους για τις θετικές επιστήμες, το Πολυτεχνείο και τη Σχολή Ευελπίδων. Καθιερώνεται αυστηρότερος έλεγχος εισαγωγής και απόλυσης των μαθητών από τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, για να μειωθεί η ζήτηση για γυμνασιακούς και πανεπιστημιακούς τίτλους.

Τα νομοσχέδια Θεοτόκη (1889), συνιστούν σημαντική εκπαιδευτική προσπάθεια για τη μεταρρύθμιση των δύο πρώτων βαθμίδων. Βελτιώνουν τη γενική εκπαίδευση και προωθούν την κατάρτιση των δασκάλων και διδασκαλισσών. Προστίθεται ακόμη μία τάξη στη μέση εκπαίδευση που αναφερόταν σε μικρό αριθμό μαθητών, όσων δηλαδή θα φοιτούσαν στο Πανεπιστήμιο. Τα νομοσχέδια αυτά δεν έτυχαν αποδοχής από τον Ε.Δ.Σ. και ούτε ψηφίστηκαν από το Κοινοβούλιο, όμως αποτύπωσαν με σαφήνεια την εκπαιδευτική κατάσταση της χώρας με τα στοιχεία που παρουσίασαν. Κάποια από τα παραπάνω θα περιληφθούν σε νομοσχέδια επόμενων κυβερνήσεων Τρικούπη, όπως το νομοσχέδιο «Περί υποδιδασκαλείων».

Τέλος, από το 1882 έως το 1895, στα εκπαιδευτικά πράγματα κυριαρχεί η «τεχνοκρατική αντίληψη». Αυτή την περίοδο περισσότερο, οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των κυβερνήσεων γίνονται ακολουθώντας τις απόψεις των συνεργατών τους και όχι με βάση το κυβερνητικό τους σχέδιο. Όπως συνέβη με τους παιδαγωγούς Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου, οι οποίοι επιστρέφοντας από τη Γερμανία ασχολήθηκαν με

την εκπαίδευση, μέσα από επιτελικές θέσεις. Ο Χ. Παπαμάρκου συνεργάστηκε την περίοδο αυτή με τους υπουργούς των κυβερνήσεων Τρικούπη, ενώ ο Οικονόμος ήταν σύμβουλος των αντιπάλων κυβερνήσεων Θ. Δηλιγιάννη. Πάντως, για την εκπαίδευση και κυρίως για τη δημοτική, καθοριστικά θα είναι τα μέτρα που θα παρθούν από τη νέα κυβέρνηση Δηλιγιάννη, όταν ο Τρικούπης θα χάσει τις εκλογές και θα αποσυρθεί από το κόμμα αφήνοντάς το χωρίς αρχηγό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ

Αναστασιάδης Ξ., *Γεώργιος Γεννάδιος, Βιογραφικόν δοκίμιον. Απόσπασμα εκ του Ελληνικού Ημερολογίου του εν Λονδίνω εκδοθέντος υπό Σωκράτους Α. Παρασυράκη*, Βιβλιοπωλείο David Nutt, Λονδίνο 1901.

Βερέμης Θ.- Θεοδώρου Β.- Κιμουρτζής Π., *Ο Βαρβάκης και το Βαρβάκειο. Εισηγήσεις Ημερίδας, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2010.*

Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το 'ανακοπτόμενο άλμα', Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013.

Έκθεσις Χ. Παπαμάρκου στο: Υπ. Ε.Δ.Ε., *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1885.

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 4.

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 5.

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ.9_Α.

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, 1988, τόμ. 9_Β.

Κυπριανός Παντελής, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2015.

Λάμπας Κ., *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2004.

Λάσκαρις Θ.Σ., *Ο Χ. Τρικούπης και η Ένωση της Επτανήσου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1930.

Μητρώον των Φοιτητών του εν Αθήναις Βασιλικού Πανεπιστημίου Όθωνος (1837-1890), Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών – Μουσείο Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

Περί Χαριλάου Τρικούπη Ανάλεκτα εκ Δημοσιευμάτων (από Οκτωβρίου 1862 μέχρι Μαΐου 1884), τ. 1-3 (14-16), Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1912.

Περί Χαριλάου Τρικούπη εκ Δημοσιευμάτων από του Μαΐου 1884 εν είδει ημερολογίου, τ. 1-13, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1907-1917.

Πιστοποιητικό Φρουραρχείου, Αθήνα, 12 Σεπτεμβρίου 1843.

Σκούρα Θ. Λαμπρινή, Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910), Gutenberg, Αθήνα 2014.

Σύλλογος Αποφοίτων Βαρβακείου Σχολής, Η Εποχή των Αρίστων, Αθήνα, Κάκτος, 2007.

Τρίχα Λύντια, Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν», Αθήνα, Πόλις, 2016.

Τσοκόπουλος Γ., Χαρίλαος Τρικούπης, Βιογραφία, Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Γ. Φέξη, Αθήνα 1896.

ΠΗΓΕΣ

Επίσημα δημοσιεύματα

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αθήνα 1835-1896.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Αθήνα 1865-1895.

Παράρτημα της Εφημερίδας της Βουλής, Περίοδος ΙΓ΄, Σύνοδος Α΄ και Β΄(1893).

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα 1865-1895

Εφημερίδες

Αθηνά, Αθήνα, 1864

Αιών, Αθήνα, 1875

Αλήθεια, Αθήνα, 1875

Άστρ, Αθήνα, 1885-1896

Εθνοφύλαξ, Αθήνα, 1864

Εφημερίς, Αθήνα, 1874-1891

Νέα Εφημερίς, Αθήνα, 1881-1896

Παλιγγενεσία, Αθήνα, 1863-1875

Ωρα, Αθήνα, 1875-1889

Περιοδικά

Εκπαίδευσις, 1892, 1893, 1895

Πλάτων, 1878, 1880, 1881, 1890

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ.1 Χαρίλαος Τρικούπης

(Πηγή: www.sansimera.gr, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

Εικ.2 «Τίς παίζει;» (Πηγή:ArmyNow.Gr, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

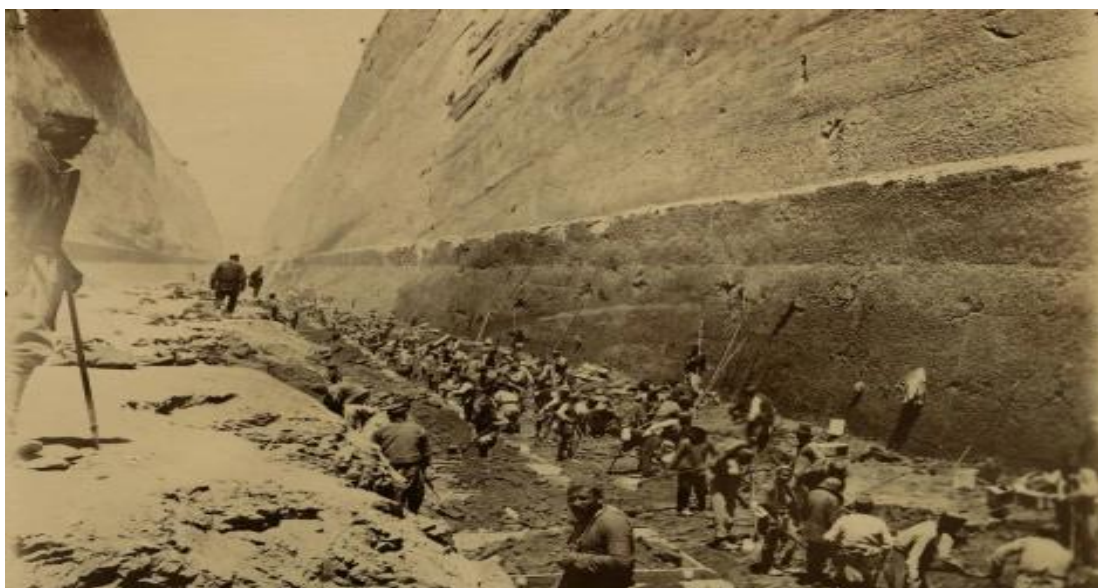
Εικ.3 10 Δεκεμβρίου 1893: «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»

(Πηγή:<https://www.flash.gr/economy/1565228/10-dekembrioy-1893-dystychws-eptwcheysamen-montaziera-apo-tin-epochi-toy-charilaoy-trikoupi>, ανακτήθηκε στις 13/1/2023).

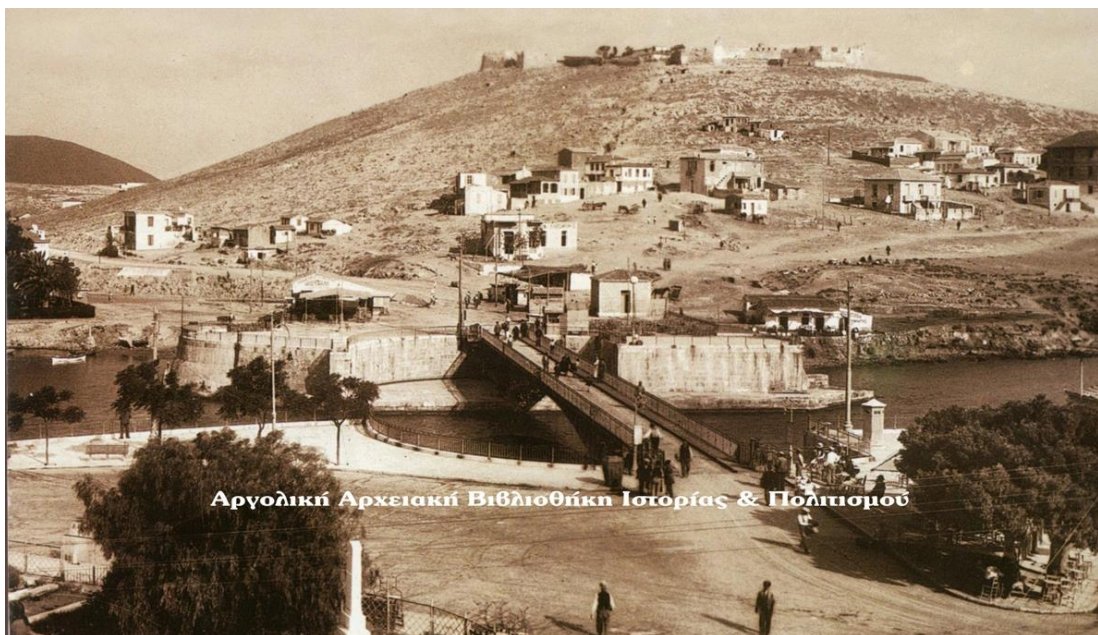

ΣΤΟΛΗ ΡΕΙΩΜΑΤΙΚΩΝ ΠΥΡΟΒΟΛΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΩΝ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ

Εικ.4 Ο εκσυγχρονισμός του στρατεύματος
(Πηγή:offlinepost.gr, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

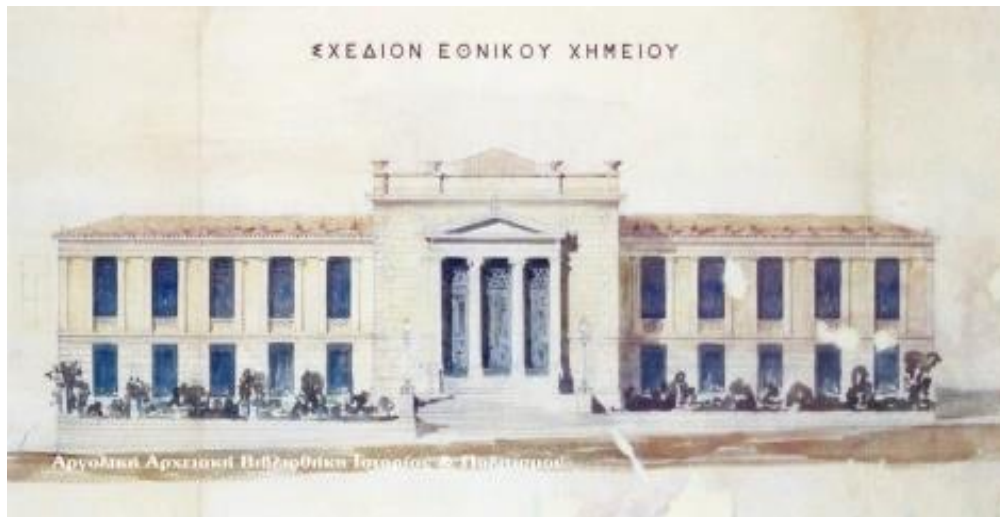
Εικ.5 Από την κατασκευή της Διώρυγας της Κορίνθου. (Πηγή: Archives historiques BNP Paribas, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

Εικ.6 Η νέα γέφυρα του Ευρίπου, γύρω στο 1895. Δημοσιεύεται στο: Λύντια Τρίχα «Χαρίλαος Τρικούπης – Μια Βιογραφική Περιήγηση», εκδόσεις «Καπόν», 2009 (Πηγή: argolikivivliothiki.gr/tag/τρικούπης-χαρίλαος/, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

Εικ.7 Φωτογραφία από την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας. Δημοσιεύεται στο: Λύντια Τρίχα «Χαρίλαος Τρικούπης – Μια Βιογραφική Περιήγηση», εκδόσεις «Καπόν», 2009 (Πηγή: argolikivivliothiki.gr/tag/τρικούπης-χαρίλαος/, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

Εικ.8 Το μέγαρο του Χημείου του Πανεπιστημίου σχεδιάστηκε το 1887, επί Τρικούπη. Υδατογραφία του Ερνέστου Τσίλλερ. Δημοσιεύεται στο: Λύντια Τρίχα «Χαρίλαος Τρικούπης – Μια Βιογραφική Περιήγηση», εκδόσεις «Καπόν», 2009 (Πηγή: argolikivivliothiki.gr/tag/τρικούπης-χαρίλαος/, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

Εικ.9 Δύο από τα νέα θωρηκτά που παρήγγειλε ο Τρικούπης.
Κατέπλευσαν στον Πειραιά μετά την πτώση της κυβέρνησής του. (Πηγή:
argolikivivliothiki.gr/tag/τρικούπης-χαρίλαος/, ανακτήθηκε στις 12/1/2023).

Εικ.10 Δημήτριος Ράλλης

(Πηγή:https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%A1%CE%AC%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CF%82, ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

Εικ.11 Νικόλαος Μαυροκορδιάτος

(Πηγή:[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CE%BA%CE%BF%CF%81%CE%B4%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82_\(1837-1903\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CE%BA%CE%BF%CF%81%CE%B4%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82_(1837-1903)), ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

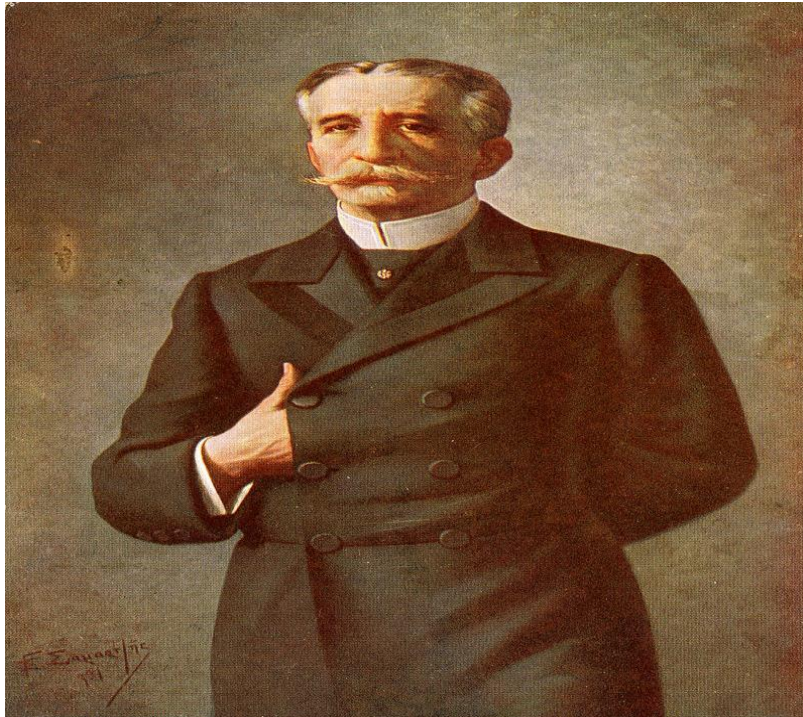
Εικ.12 Κωνσταντίνος Λομβάρδος

(Πηγή:<https://www.hellenicaworld.com/Greece/Person/gr/KonstantinosLomvardos.html>, ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

Εικ.13 Δημήτριος Βουλπιώτης

(Πηγή:https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%92%CE%BF%CF%85%CE%BB%CF%80%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Dimitrios_Boulpiotis.JPG, ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

Εικ.14 Γεώργιος Θεοτόκης

(Πηγή:https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%98%CE%B5%CE%BF%CF%84%CF%8C%CE%BA%CE%B7%CF%82#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Aspiotis_%CE%BA%CE%B6_George_Theotokis.jpg, ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

Εικ.15 Θάνος Ρούφος – Κανακάρης

(Πηγή:https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B8%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%AC%CF%81%CE%B7%CF%82_-_%CE%A1%CE%BF%CF%8D%CF%86%CE%BF%CF%82#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Thanos_Kanakaris.JPG, ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

